ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΡΙΤΣΑΤΟΥ

ΕΘΝΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ Ή ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ: ΜΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΣΥΣΤΑΣΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΥΠΟΚΡΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ[1]

Η εκπαίδευση των Ελλήνων ηθοποιών, το αίτημα που στοχεύει να υλοποιήσει ο Εθνικός Σύλλογος κοντά στο τέλος της δεκαετίας του 1870, τίθεται από τα πρώτα βήματα της θεατρικής τέχνης στη μετεπαναστατική Ελλάδα. Η πρόσκληση δασκάλου υποκριτικής από το εξωτερικό -είτε στοχεύει στην αξιοποίηση του εθνικού δυναμικού που προέκυψε από τις προεπαναστατικές προσπάθειες του ελληνικού Διαφωτισμού, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Κυριακού Αριστία, το 1840, είτε προσβλέπει σε Ευρωπαίους «προγυμναστές»- είναι μία από τις προτάσεις που διατυπώνονται όταν πυκνώνει το ενδιαφέρον για την εθνική σκηνή της Αθήνας.[2] Μια δεύτερη πρόταση που διαμορφώνεται σχεδόν παράλληλα είναι η αποστολή Ελλήνων υποτρόφων στην Ευρώπη, οι οποίοι θα διδαχτούν την υποκριτική τέχνη και επιστρέφοντας στην πατρίδα τους θα μεταλαμπαδεύσουν τη γνώση τους στους κατοπινούς επαγγελματίες.[3] Οι δύο λύσεις αναμένεται να αποτελέσουν το έρεισμα για τη σύσταση του «Διονυσιακού Σχολείου», στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους.[4] Πρέπει να φτάσουμε όμως στις αρχές της δεκαετίας του 1870 για να παραμεριστούν στοιχειωδώς τα ανυπέρβλητα εμπόδια, και να συσταθεί στην Αθήνα Σύλλογος Μουσικός και Δραματικός, που στοχεύει στην καλλιέργεια της μουσικής και

[1] Ευχαριστώ και από τούτη τη θέση τον Θ. Χατζηπανταζή για τις εξαιρετικά χρήσιμες παρατηρήσεις του. Ευχαριστώ επίσης, το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο, που μου επέτρεψε την έρευνα στο αρχείο του ερευνητικού προγράμματος της Ιστορίας του Νεοελληνικού Θεάτρου, καθώς και τον Αντ. Γλυτζουρή που μου πρόσφερε πρόθυμα τη συνεργασία του για τη χρήση του αρχείου.

[2] Σχετικά με την πρόσκληση του Κωνσταντίνου Κυριακού Αριστία, στην Αθήνα του 1840, βλ. Ν. Λάσκαρης: *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τ. Β΄, Αθήνα 1939, σσ. 269-273, Β. Πούχνερ: «Τρεις Έλληνες θεατράνθρωποι στα Βαλκάνια του 19ου αιώνα», στον τόμο: *Βαλκανική Θεατρολογία*, Αθήνα 1994, σσ. 214-252, και αναψηλάφιση των σχετικών μαρτυριών στην μελέτη του Θ. Χατζηπανταζή: «Το ξεκίνημα (1828-1840)», στον τόμο: *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τ. Α1, Ηράκλειο 2002, σσ. 73-97, ιδίως σσ. 90-95, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Μετά την αποτυχία του εγχειρήματος του Αριστία, η «Αγγελία» της Επιτροπής του εν Αθήναις Θεάτρου, που δημοσιεύεται στον *Αιώνα*, 29-11-1842, διακηρύττει ότι οι «ολίγοι» ηθοποιοί θα τεθούν «υπό την οδηγίαν προγυμναστού επίτηδες μετακληθέντος εξ Ιταλίας», μια εξαγγελία που δεν πραγματοποιήθηκε.

[3] Στα 1844 χρονολογείται η πρώτη απόπειρα αποστολής υποτρόφου ηθοποιού στο Παρίσι, μια δεύτερη προσπάθεια γίνεται το 1857 και ακολούθησε η υποτροφία με δαπάνη του Α. Συγγρού το 1873. Την πρώτη καταγραφή του ζητήματος, βλ. Θ. Χατζηπανταζής: *Το Κωμειδύλλιο*, τ. Α΄, Αθήνα 1981, σ. 18 και σ. 220. Ειδικά για την υποτροφία του 1873, βλ. του ίδιου: *Από του Νείλου...*, ό. π., σσ. 161-162.

[4] Στο φακ. 53, χρφ. αρ. 2, του αρχείου Ραγκαβή, ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών, υπάρχει προσχέδιο δικής του επιστολής προς το υπουργείο των Εσωτερικών -χρονολογείται από εσωτερικές ενδείξεις, το 1864- όπου διατυπώνονται και τα δύο μέτρα για την εκπαίδευση των ηθοποιών. Στο φακ. 28, χρφ. αρ. 19, του ίδιου αρχείου, σώζεται ο άγνωστος μέχρι σήμερα κανονισμός για την ίδρυση Εθνικού Θεάτρου που συντάσσει ο Ραγκαβής, το πιθανότερο μέσα στη διετία 1865-1866. Στα άρθρα 8 και 10 του κανονισμού, προβλέπεται ο καταρτισμός, «Σχολείου Διονυσιακού». Το άρθρο 12 προβλέπει «διδάσκαλον της απαγγελίας και εν γένει της θεατρικής τέχνης» στο «σκηνικόν τμήμα», όπου θα διδάσκονται μαθήματα «φιλολογίας (ιδίως δραματικής), ιστορίας, μυθολογίας, καλλιτεχνίας κλπ. Προσέτι δε και μαθήματα ορχηστρικής».

την σύσταση και πρόοδο του εθνικού θεάτρου.[5]

Τα φιλόδοξα σχέδια του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου σε ότι αφορά το δραματικό τμήμα δεν ευοδώθηκαν.[6] Στις παραπάνω προσπάθειες ωστόσο, δεν απουσιάζει εντελώς μια πρωτοβάθμια διάθεση για συνάντηση της ερασιτεχνικής λογιοσύνης με τους επαγγελματίες ηθοποιούς, όσο κι αν ο δρόμος για μια τέτοια συνεύρεση είναι εξαιρετικά δύσβατος ακόμα.[7] Στη σύγκλιση των δύο ομάδων θα αποπειραθεί να συμβάλλει και ο Εθνικός Σύλλογος. Κάθε φορά ωστόσο που ξυπνά ένα τέτοιο ενδιαφέρον στην Ελλάδα του 19ου αι., η ανάβάθμιση της σκηνής αποτελεί ένα ζήτημα ύψιστης εθνικής σημασίας και η εκπαίδευση των ηθοποιών συνδέεται άρρηκτα με ένα βαρύ φορτίο εθνικής αποστολής.

Το ιστορικό έρεισμα της ίδρυσης του Εθνικού Συλλόγου (1876-1878) και οι συγχρονικές προτάσεις της λογιοσύνης για την υπόθεση του εθνικού θεάτρου

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 και εξής η δραστηριότητα στους κόλπους της ερασιτεχνικής λογιοσύνης διασταυρώνεται με την δυναμική εμφάνιση των επαγγελματικών θιάσων στη σκηνή της Αθήνας. Η Βουλή της Ελλάδας συζητά την περικοπή της επιχορήγησης των ιταλικών και γαλλικών θιάσων της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους.[8] Ο πρωθυπουργός Αλ. Κουμουνδούρος υπόσχεται «γενναία εκ μέρους του Δημοσίου συνδρομήν υπέρ ελληνικού θιάσου επιστημονικώς καταρτιζομένου» και ζητά την υποβολή «σχεδίου» για την οργάνωση της θεατρικής ζωής του τόπου, από τον μοναδικό έως τότε φορέα που μπορεί να συμβάλει προς αυτή την κατεύθυνση, τον Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο.[9] Πράγματι, ο τελευταίος σπεύδει να υποβάλλει υπόμνημα στην ελληνική κυβέρνηση με το οποίο μεθοδεύεται η «τελειοτέρα και επι-

[5] Αυτούσια μέρη του κανονισμού του νεοσύστατου Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου, βλ. *Αιών*, 7-9-1871. Σχετικά με τα εμπόδια που ορθώνονταν μπροστά στην ανάπτυξη της υποκριτικής τέχνης στην Ελλάδα, βλ. Θ. Χατζηπανταζής: «Η τέχνη και η τεχνική του ηθοποιού», στον τόμο: *Από του Νείλου...*, ό. π., σσ. 266-283. Στο ίδιο, βλ. επίσης τη διαπραγμάτευση των ιδεολογικών ζυμώσεων που οδήγησαν στην ίδρυση του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου, σσ. 160-162.

[6] Στο χρονικό της πρώτης τετραετίας του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου, το οποίο συνθέτει ανώνυμος αρθρογράφος του *Αιώνα*, 17-3-1875, ουδείς λόγος γίνεται για τη δραστηριότητα του δραματικού τμήματος. Η έκθεση των πεπραγμένων από την ίδρυση του συλλόγου τον Ιούλιο του 1871 μέχρι τις 30 Ιουνίου του 1875 -δημοσιεύεται σε συνέχειες στον *Αιώνα*, 11, 15, 18 και 22-9-1975, καθώς και 3, 6-10-1875, αποτυπώνει την ατροφία του δραματικού τμήματος, σε αντίθεση με την ελπιδοφόρα πορεία του μουσικού.

[7] Ένα χρόνο πριν από την πρώτη επίσημη συνεύρεση ερασιτεχνών-επαγγελματιών στην παράσταση της *Αντιγόνης*, στο Ηρώδειο, (1867), ο πρόεδρος της επιτροπής θεάτρου, Α. Ρ. Ραγκαβής, έχει διαφωνήσει κάθετα με τη θέση του Δ. Ν. Βερναρδάκη -μέλος και εκείνος της επιτροπής θεάτρου το 1866- σύμφωνα με την οποία οι ερασιτέχνες φοιτητές δεν θα έπρεπε να έχουν πρόσβαση στη μοναδική σκηνή της Αθήνας, εφόσον η τελευταία έχει παραχωρηθεί στον επαγγελματικό θίασο του Σίσυφου. Ο Ραγκαβής υποστηρίζει ότι παρέχοντας δυνατότητες και στον κόσμο της ερασιτεχνίας, ίσως προκύψουν οι μέλλοντες «πεπαιδευμένοι» επαγγελματίες ηθοποιοί, βλ. αδημοσίευτη επιστολή του Α. Ρ. Ραγκαβή προς το υπουργείο των Εσωτερικών, 11-2-1866, φακ. 28, χρφ. αρ. 18, ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

[8] *Επίσημος εφημερίς της συνέλευσης της Βουλής*, Συνεδρίαση 67, 19-12-1875. Από την *Εφημερίδα των συζητήσεων της Βουλής*, Α' Συνόδου, Ζ' περιόδου, τόμος Γ', 41-43, μαθαίνουμε ότι ψηφίζεται τελικά η συνέχεια της επιχορήγησης του ιταλικού και γαλλικού θεάτρου στην Αθήνα, με το ποσό των 25000 δρχ. Στα *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής*, Περίοδος Ζ', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΞΔ', 21-1-1877, σσ. 300-303, υπάρχουν τα εδάφια για «συνδρομή εις τον Μουσικόν και Δραματικόν Σύλλογον και τον Σύλλογον Παρνασσόν, ανά 5000 εκάστω».

[9] Τα παραθέματα από τον *Αιώνα*, 2-4-1876.

στημονικωτέρα ανάπτυξις και μόρφωσις» της ελληνικής σκηνής.[10] Η έμφαση στην «επιστημονικότητα», τόσο από τη μεριά του Κουμουνδούρου, όσο και από τη μεριά των μελών του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου δεν μπορεί παρά να καθρεφτίζει την ανάγκη εκπαίδευσης των Ελλήνων ηθοποιών. Το δεύτερο μέρος του υπομνήματος παρουσιάζει τους άξονες γύρω από τους οποίους πρέπει να στραφεί η καλλιέργεια της υποκριτικής τέχνης με στόχο τη μόρφωση νέων ηθοποιών αλλά και την «τελειοποίησιν» των αυτοδίδακτων επαγγελματιών.[11]

Το υπόμνημα του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου αν και προχώρησε μέχρι το υπουργικό συμβούλιο, εν τέλει παραμερίστηκε, καθώς «οι καιροί εκάλουν αλλαχού την προσοχήν των αρμοδίων».[12] Το κείμενο του υπομνήματος, αλλά και το ατελέσφορο των έως τώρα προσπαθειών σε ότι αφορά στο δραματικό τμήμα του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου, έχει υπόψη της η ομάδα των λογίων που αποφασίζει να συγκροτήσει έναν αυτόνομο φορέα με παραπλήσιους στόχους: τον Εθνικό Σύλλογο.[13] Το αίτημα για εκπαίδευση των Ελλήνων ηθοποιών αποτελεί το ένα από τα γενεσιουργά κύτταρα του Εθνικού Συλλόγου. Το δεύτερο και μάλλον ισχυρότερο προέρχεται από τις ιστορικές περιστάσεις οι οποίες για μια ακόμα φορά γονιμοποιούν την ιδέα του εθνικού θεάτρου.

Γνωρίζαμε μέχρι τώρα, ότι ο Εθνικός Σύλλογος ή Εθνικός Δραματικός Σύλλογος ιδρύεται το 1883.[14] Τα δημοσιεύματα εκείνης της χρονιάς δημιουργούν μια εικόνα πράγματι παραπλανητική καθώς δεν μας αφήνουν περιθώρια για αμφιβολίες σχετικά με την «πρώτη» εμφάνιση του Εθνικού Συλλόγου, ενώ τον επόμενο χρόνο παρουσιάζεται ξανά «νεοσύστατος» με συμπληρωμένη την ονομασία του, ως Εθνικός Δραματικός Σύλλογος.[15] Η διετία 1883-1884

[10] Ο *Αιώνας*, 2-4-1876, σημειώνει ότι το υπόμνημα συντάχθηκε «υπ' όψιν λαβόν εις την διατύπωσιν τούτων τα εν Γαλλία νομοθετηθέντα και τας ειδικάς περιστάσεις της Ελλάδος». Από την *Εφημερίδα*, 25-8-1876 και την *Παλιγγενεσία* της ίδιας μέρας, μαθαίνουμε ότι συντάκτης του υπομνήματος ήταν ο Αλεξ. Α. Σούτζος, ο οποίος στη συνέχεια το υπέβαλλε στο διοικητικό συμβούλιο του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου, και ο τελευταίος με τη σειρά του, το ενέκρινε και το υπέβαλλε στην κυβέρνηση. Ολόκληρο το υπόμνημα δημοσιεύεται στον *Αιώνα*, 24-8-1876, και αναδημοσιεύεται στο *Εθνικόν Πνεύμα*, 25-8-1876.

[11] *Αιών*, 24-8-1876: Στο δραματικό τμήμα προβλέπονται δύο τάξεις όπου δέκα μαθητές, ανάμεσά τους τέσσερα κορίτσια, θα διδάσκονται απαγγελία, ιστορία και ιστορία της δραματικής φιλολογίας. Η φοίτηση θα είναι τριετής, ενώ προβλέπονται επίσης υποτροφίες για το εξωτερικό (30 δρχ. το μήνα).

[12] *Εθνικόν Πνεύμα*, 15-12-1876. Βλ. επίσης, *Εφημερίς*, 1-9-1876. Τρία χρόνια αργότερα, όταν ανακινείται για μια ακόμα φορά το ζήτημα του Εθνικού Θεάτρου, ο Θυμόσοφος β' του *Ραμπαγά*, 4-11-1879, σημειώνει ότι η τελευταία «κηδεία» του «εφτάψυχου» ζητήματος έγινε το 1876 «υπό του κ. Κουμουνδούρου ειπόντος προς τι μέλος του μουσικού και δραματικού συλλόγου όπερ παρουσίασεν αυτώ προς έγκρισιν ολόκληρον νομοσχέδιον περί εθνικού θεάτρου: *Ουκέτι καιρός!* Διότι η επανάστασις της Ερζεγοβίνης είχεν ανάψει και έκαστος έπρεπε να σκέπτηται περί των διαστάσεων τας οποίας έμελλε να λάβη αύτη». Ωστόσο, «ο κ. Κουμουνδούρος εν ω απέκρουε ως άκαιρον το υπόμνημα του Μουσικού και δραματικού συλλόγου υπέγραφε συνάμα το συμβόλαιον περί παραχωρήσεως του θεάτρου εις γαλλικόν θίασον, η δε Βουλή τον αυτόν χρόνον ειψήφιζε 25.000 δραχμών ως επιχορήγησιν».

[13] Το συμπέρασμα δεν απορρέει μόνο από τη χρονική αλληλουχία των γεγονότων, αλλά υποστηρίζεται και από την εκ του σύνεγγυς ανάγνωση του υπομνήματος του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου, το 1876, σε σύγκριση με τις βασικές ρυθμίσεις του καταστατικού του Εθνικού Συλλόγου, το οποίο θα σχολιάσουμε παρακάτω.

[14] Γ. Σιδέρης: *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου (1794-1944)*, τ. Α', Αθήνα 1990, σσ. 209-210, επιπλέον ο ιστορικός μας διαβεβαίωνε ότι ο Εθνικός Σύλλογος «δε θα μπορούσε να φανεί νωρίτερα».

[15] Τα δημοσιεύματα του 1883, βλ. παρακάτω. Για το 1884, βλ. *Εφημερίς*, 31-3-1884: «Χθές συνέστη ενταύθα σύλλογος, σκοπόν προθέμενος την ανύψωσιν της εθνικής σκηνής, και διά τούτο Εθνικός Δραματικός Σύλλογος επικληθείς. Ο σύλλογος ούτος αποτελείται εκ 30 μελών καθηγητών του Πανεπιστημίου, βουλευτών και άλλων λογίων, εις ους το Πανεπιστήμιον υπεσχέθη 400 δρχ. ετήσιαν επιχορήγησιν και 300 δρχ. ο δήμος Πειραιώς». Βλ. επίσης, *Εφημερίς*, 1-4-1884.

ωστόσο, είναι η περίοδος της επανεμφάνισης του συλλόγου, μετά από μια περίπου πενταετία σιωπής και αδράνειας, διαπίστωση που φωτίζει από μια εντελώς διαφορετική γωνία την ερμηνεία του γεγονότος.[16] Κοντά στα μέσα του 1877 ανακοινώνεται δια του τύπου, ο πρωταρχικός σκοπός της σύστασης του Εθνικού Συλλόγου, όπως διατυπώνεται στο καταστατικό του: «κατά το α' άρθρον σκοπός είνε η ανάπτυξις του εθνικού φρονήματος παρά τω λαώ διά της μελέτης των πατρίων και της υποστηρίξεως παντός εθνικού έργου ιδία δε της ελληνικής σκηνής».[17] Το πρώτο άρθρο του καταστατικού του 1877 παραμένει αναλλοίωτο στο επίσημο καταστατικό του 1883, όπως απαράλλακτη παραμένει και η ονομασία του συλλόγου τη χρονιά της επανεμφάνισής του, τεκμήρια που δεν μας επιτρέπουν να αμφιβάλλουμε για το γεγονός, ότι πρόκειται για έναν και τον αυτό σύλλογο. Επιπλέον, ίδιοι παραμένουν οι δύο πρωταγωνιστές στη δραστηριότητα του συλλόγου: ο Αντώνης Αντωνιάδης και ο Μιχαήλ Αρνιωτάκης. Η πρώιμη ίδρυση δικαιολογεί με επάρκεια τις επιλογές που μοιάζουν δυσνόητες στις αρχές της δεκαετίας του 1880, και πρώτα-πρώτα το όνομα του συλλόγου (Εθνικός), που αποσαφηνίζει ευθύς εξαρχής τις διαθέσεις του: την έμφαση κατά προτεραιότητα στην ευρύτερη εθνική αποστολή.

Δεν είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε το ιστορικό έρεισμα ενός τέτοιου προσανατολισμού αφού βρισκόμαστε πάνω στο ξέσπασμα του ρωσσοτουρκικού πολέμου (Απρίλης 1877 - Μάρτης 1878), τις εξελίξεις του οποίου προσδοκεί να καρπωθεί μεταξύ άλλων και ο ελληνισμός.[18] Πρόκειται για τις ίδιες περιστάσεις που σε ένα πρώτο επίπεδο μπλόκαραν το υπόμνημα περί θεάτρου του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου, καθώς ο τελευταίος δε φαίνεται να έπεισε την ελληνική πολιτεία για την άρρηκτη σύνδεση των στόχων του εν λόγω υπομνήματος με τις εθνικές επιδιώξεις που υπαγορεύουν οι ιστορικές συντεταγμένες της επο-

[16] Την πρώτη ανακοίνωση περί Εθνικού Συλλόγου βρίσκουμε στη *Στοά*, 15-3-1877, όπου η εφορεία του θεατρικού τμήματος του συλλόγου προσκαλεί τους εγγραφέντες στο Μητρώο της δραματικής σχολής. Ακολούθησαν αλλεπάλληλες αγγελίες που γνωστοποιούσαν τις δραστηριότητες του νεοσύστατου συλλόγου, βλ. ενδεικτικά, *Εφημερίς*, 6 και 7-5-1877, *Τόπος*, 7-5-1877, *Στοά*, 8, 9 και 21-5-1877, *Ελληνικός Λαός*, 11-5 και 1-6-1877, *Παλιγγενεσία*, 20-5-1877.

[17] *Εφημερίς*, 7-5-1877. Κανένα άλλο άρθρο δεν δημοσιεύεται στις αθηναϊκές εφημερίδες αυτής της χρονιάς. Η αναζήτηση μιας αυτοτελούς έκδοσης του καταστατικού του 1877, καθώς και της πιθανής επικύρωσής του στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* σε ολόκληρο το 1876 και το 1877, στάθηκε άκαρπη. Κανένα βασιλικό διάταγμα δεν ψηφίζει αυτόν τον κανονισμό και το πιο πιθανό είναι ότι σ' αυτή την πρώιμη φάση, δεν παίρνει την επίσημη μορφή του καταστατικού του 1883, το οποίο εγκρίνεται από το βασιλιά Γεώργιο Α' και υπογράφεται από τον υπουργό εσωτερικών Χ. Τρικούπη στις 26 Μαρτίου 1883. Το βασιλικό διάταγμα καθώς και η δημοσίευση του καταστατικού (χωρίς τους εσωτερικούς κανονισμούς), βρίσκεται στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, αριθ. 135, 8 Απριλίου 1883, 728-729. Αυτοτελής έκδοση εντοπίστηκε στη βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ (Β.Ι.Ε., αρ. εισαγωγής 2082), *Εθνικού Συλλόγου Καταστατικόν, Εσωτερικός Κανονισμός και Ειδικός Κανονισμός του Θεατρικού τμήματος*, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου ο Ασμοδαίος, αρ. 54, 1883.

[18] Τις ιστορικές και πολιτικές συντεταγμένες της περιόδου, βλ. Ε. Κυριακίδης: *Ιστορία του σήγχρονου Ελληνισμού*, τ. Β', Αθήνα 1892, σσ. 549 κ. εξ., Ο. Μίλλερ: *Η Τουρκία καταρρέουσα. Ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας 1801-1913*, μετ. Σπ. Λάμπρου, Αθήνα 1913, σσ. 477 κ. εξ., Π. Καρολίδης: *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από το 1821 μέχρι το 1921*, τ. Ζ', Αθήνα 1929, σσ. 193 κ. εξ., Γ. Ασπρέας: *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, τ. Β', Αθήνα χ. χ. [1931], σσ. 60-133, E. Woodward: *The Congres of Berlin 1878*, London 1920, W. N. Medlicott: *The Congres of Berlin and after*, London 1938, G. Marcopoulos: «King George I and the expansion of Greece 1875-1881», *Balkan Studies*, τόμ. 9, 1968, σσ. 21-40. Την συνολική επισκόπηση της περιόδου, βλ. στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', σσ. 299 κ. εξ. και D. Dakin: «Έλληνες και Σλάβοι 1870-1885», και «Πολιτική των κομμάτων και εσωτερικές μεταρρυθμίσεις 1866-1890», στον τόμο: *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μετ. Α. Ξανθόπουλος, Αθήνα 1989, σσ. 188-227.

χής. Η εθνική αφύπνιση των γειτόνων του υπόδουλου ελληνισμού στα χρόνια της μεγάλης βαλκανικής κρίσης και η απειλή του «πανσλαβισμού», έχουν δημιουργήσει τις επιπλέον προϋποθέσεις για την αναγκαιότητα της ενίσχυσης των χαρακτηριστικών που συγκροτούν την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων, ειδικά την τριετία 1875-1878.[19] Το εθνικό θέατρο επιστρατεύεται στη λύση του ανατολικού ζητήματος, καθώς αναγνωρίζεται «ως εν των ισχυροτέρων μέσων εθνικής προόδου, δόξης και ακόμη εθνικού προσηλυτισμού».[20]

Η δραματουργία καθώς και το σύνολο της σκηνικής τέχνης αποτελεί το πεδίο καλλιέργειας του εθνικού φρονήματος, τόσο για την ελληνική κοινότητα, όσο και για τον ευρύτερο βαλκανικό κόσμο αυτής της περιόδου.[21] Και οι άνθρωποι που κρατούν τα ηνία του ατελέσφορου για την εγχώρια υποκριτική τέχνη Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου, αλλά και εκείνοι που θα δραστηριοποιηθούν κάτω από τη σκέπη του Εθνικού Συλλόγου, στελεχώνουν επίσης τους συλλόγους και τις εθνικές εταιρίες -όπως η «Αδελφότητα» και η «Εθνική Άμυνα»- που ξεφυτρώνουν η μια πίσω από την άλλη, για να στηρίξουν τα εθνικά ζητούμενα της ίδιας εποχής.[22]

Την ίδια ώρα οι ερασιτεχνικοί θίασοι που συναθροίζουν μαθητές, φοιτητές, στρατιωτικούς, ακόμα και απλούς πολίτες, πολλαπλασιάζονται σε διάφορα σημεία του απελευθερωμένου και αλύτρωτου ελληνισμού και δίνουν ένα σεβαστό αριθμό παραστάσεων όχι μόνο για την ηθική -μέσω του πατριωτικού δραματολογίου- αλλά και για την οικονομική ενίσχυση των εθνικών επιδιώξεων.[23] Οι αταλάντευτα προσηλωμένοι στην εθνική αποστολή και σε ετούτες τις κρίσιμες περιστάσεις δεν παραλείπουν να διαχωρίσουν τη θέση τους, από εκείνους που παραμένουν θιασώτες «εις τας γλυκείας απολαύσεις της φαληρικής αύρας», δηλαδή υποστηρι-

[19] Ο πρέσβης της Ελλάδας στη Γερμανία, ο Α. Ρ. Ραγκαβής, ο οποίος θα λάβει μέρος στο συνέδριο του Βερολίνου (1878), έχει συλλάβει με θεατρικούς όρους την χρισιμότητα των περιστάσεων: «Η λύσις του μεγάλου δράματος προσεγγίζει, επέστη. Είμεθα εις την πέμπτην πράξιν, περί το τέλος αυτής. Λίγον, πολύ ολίγον ελλείπει ίνα δρέψωμεν τους καρπούς ους οι γονείς ημών απέκτησαν διά του αίματός των», απόσπασμα από επιστολή του Α. Ρ. Ραγκαβή προς τον Κουμουνδούρο, Βερολίνο 29 Οκτωβρίου/ 10 Νοεμβρίου 1875, βλ. Ευθ. Σουλογιάννης - Ιφιγένεια Μποτουροπούλου: *Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή Χειρόγραφος Κώδιξ αρ. 35, από το αρχείο της οικογένειας Ραγκαβή*, Αθήνα 1997, σσ. 167-169, ιδίως σ. 167.

[20] Α. Ρ. Ραγκαβή, επιστολή προς Γ. Βασιλείου (πρόεδρο της επιτροπής θεάτρου των Αθηνών), Βερολίνο 24 Δεκεμβρίου 1874/ 5 Ιανουαρίου 1875, *Χειρόγραφος Κώδιξ αρ. 35*, ό. π., σσ. 146-148, ιδίως σ. 146.

[21] Μια συγκριτική εικόνα του ελληνικού θεάτρου του 19ου αι., με τον ευρύτερο πολιτισμικό χώρο των Βαλκανίων, βλ. Β. Πούχνερ: «Ιστορική, πολιτική και πολιτισμική κατάσταση των βαλκανικών λαών κατά το 19ο αιώνα» και «Θεατρικές παραδόσεις και επιδράσεις», στον τόμο: *Η ιδέα του εθνικού θεάτρου στα Βαλκάνια του 19ου αιώνα. Ιστορική τραγωδία και κοινωνιοκριτική κωμωδία στις εθνικές λογοτεχνίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης*, Αθήνα 1993, σσ. 25-132, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

[22] Κατά κοινή ομολογία, το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1870, αποτελεί τη χρυσή εποχή για τη σύσταση εθνικών εταιριών και συλλόγων. Ο πρόεδρος του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου και διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, ο Μ. Ρενιέρης συγκαταλέγεται στα μέλη της εθνικής εταιρίας «Εθνική Άμυνα». Τα επίσημα πρακτικά τής κεντρικής επιτροπής, μετά τη συνένωση των διαφόρων εθνικών εταιριών, παρουσιάζουν στα μέλη της τον Στ. Σκουλούδη, ο οποίος είναι και συνδρομητής του Εθνικού Συλλόγου, τον Σπ. Αραβαντινό, ο οποίος βρίσκεται στη θέση του αντιπροέδρου στο διοικητικό συμβούλιο του ίδιου συλλόγου το 1884, καθώς και άλλες προσωπικότητες που πρωταγωνιστούν τόσο στην 'εθνική' όσο και στη 'θεατρική' ιστορία του τόπου, βλ. ενδεικτικά *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π., τ. ΙΓ', σσ. 325, 329, 482-483.

[23] Από τις αρχές του 1877, καθώς πλησιάζει η κήρυξη του ρωσσοτουρκικού πολέμου, μια πληθώρα δημοσιευμάτων πιστοποιεί την πατριωτική εγρήγορση των ερασιτεχνών. Ενδεικτικά, σε χρονολογική τάξη, είναι τα παρακάτω: Μαθητές στη Ζάκυνθο έδωσαν παράσταση, με το δράμα *Μάρκος Βότσαρης*, από την οποία εισπράχθηκαν υπέρ του Εθνικού στόλου 690 δρχ., *Στοά*, 12-1-1877. Από μαθητές του εκπαιδευτηρίου του Α. Αντωνιάδη παραστάθηκε το δράμα *Αθανάσιος Διάκος*

κτές των ιταλικών παραστάσεων.[24] Ο Εθνικός Σύλλογος, ένα γνήσιο τέκνο της γονιμοποίησης της σκηνικής τέχνης από το σπέρμα του μεγαλοϊδεατικού προσανατολισμού, θα ανακοινώσει δια του τύπου την έναρξη των μαθημάτων του δραματικού του τμήματος, την ώρα που οι Έλληνες πολίτες της οθωμανικής αυτοκρατορίας καλούνται σε ένοπλο αγώνα για την ανεξαρτησία τους.[25] Ο νεοσύστατος σύλλογος προσπαθεί να διασταυρώσει δύο ουσιαστικά ασυμβίβαστους κόσμους: του επεκτατικού εθνικισμού και της ανάπτυξης ευρωπαϊκών καλλιτεχνικών θεσμών μέσα στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού της ελληνικής πολιτείας. Ένας συνδυασμός που καρποφόρησε στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού, αλλά τα ετερόκλητα στοιχεία του έπρεπε να βρουν μια νέα ισορροπία κοντά στο τέλος της δεκαετίας του 1870. Ο Εθνικός Σύλλογος από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής του τοποθετεί πάνω στα θεμέλια της Μεγάλης Ιδέας και της λύσης του Ανατολικού ζητήματος, το περίτεχνο οικοδόμημα του θεάτρου.

Μέσα στο γενέθλιο έτος του Εθνικού Συλλόγου, τρεις Έλληνες λόγιοι που συμβάλουν αποφασιστικά, ο καθένας με το δικό του τρόπο, στην ανάπτυξη του νεοελληνικού θεάτρου, θεωρούν χρέος τους να καταθέσουν τις απόψεις τους για την ποιοτική αναβάθμιση της εγχώριας θεατρικής ζωής: ο Α. Ρ. Ραγκαβής, ο Α. Βλάχος και ο Ι. Σκυλίσσης.[26]

Ο μεταφραστής του Μολιέρου, ο Ι. Σκυλίσσης επικεντρώνει το ενδιαφέρον του αποκλειστικά στο ζήτημα της υποκριτικής τέχνης, καθώς έχει σημάνει η ώρα για την αλλαγή των προτύπων των Ελλήνων ηθοποιών.[27] Αφού σημειώσει τις κραυγαλέες αδυναμίες της ελληνικής σκηνής, θα καταδικάσει το στόμφο -προφανές κατάλοιπο του ρομαντικού ύφους- και θα επικροτήσει την φυσική υπόκριση, για να παραδεχτεί: «εν συντόμω άνευ σχολείου είναι αδύνατον ν' αποκτήσωμεν ηθοποιούς αξίους προσοχής»· όσο για τους ήδη υπάρχοντες επαγ-

και η *Κόρη του Παντοπώλου*, και το ποσό που εισπράχθηκε διετέθη υπέρ του Εθνικού στόλου, *Στοά*, 7-2-1877. Μαθητές του Γυμνασίου της Σπάρτης έδωσαν πέντε παραστάσεις υπέρ του Εθνικού στόλου, *Παλιγγενεσία*, 7-2-1877. Ερασιτεχνική παράσταση από τους υπαξιωματικούς της Χαλκίδας, με το δράμα *Παραμονή* του Α. Ρ. Ραγκαβή, υπέρ του Εθνικού Στόλου, *Ιωνία*, 9-2-1877. Έλληνες ερασιτέχνες στη Βραΐλα έδωσαν παράσταση υπέρ του Εθνικού στόλου, από την οποία εισπράχθηκε το ποσό των 2.650 δρχ., *Στοά*, 15-2-1877. Μαθητές του Γυμνασίου Πύργου παρέστησαν τον *Τιμολέοντα* και την «*Βουβουλίνα*», υπέρ του Εθνικού στόλου και συγκέντρωσαν 1074 δρχ., *Παλιγγενεσία*, 26-2-1877. Παράσταση ερασιτεχνών στο Δήμο Λετρίων Ηλείας, υπέρ του Εθνικού στόλου, *Στοά*, 27-2-1877. Ερασιτεχνική παράσταση στη Χαλκίδα, από υπαξιωματικούς και πολίτες με το δράμα του Π. Σούτσου, *Ευθύμιος Βλαχάβας*, υπέρ του ταμείου της Εθνικής Άμυνας, *Στοά*, 6-3-1877.

[24] Το παράθεμα είναι από την *Στοά*, 7-5-1877, η οποία επιτίθεται στον *Εθνοφύλακα*, επειδή ο τελευταίος αναγγέλλει την έναρξη των ιταλικών παραστάσεων στο Φάληρο: «Εν ω καιρώ σκεπτόμεθα να ριφθώμεν εις αγώνα αιμάτων και θυσιών [...] γίνεται λόγος περί θεάτρων και διασκεδάσεων [...] Εν τίνι δικαιώματι λοιπόν αποσυρόμεθα διά την περιφρόνησιν του κόσμου προς ημάς, όταν εφημερίς ηγέτου κόμματος αναγράφει ειδήσεις ευχαρίστους εις τους petits creves των Αθηνών και δίδει εις τας επαρχίας και εις τους υποδούλους Έλληνας το μέτρον της παρ' ημίν εκτιμήσεως των περιστάσεων. Όταν λοιπόν μετά την 20 Μαΐου θα διέρχωνται οι Ρώσσοι τον Αίμον και ο Τσερκέσκης θα διοργανίζη την βουλγαρικήν ηγεμονείαν μέχρι Θεσσαλονίκης, έχει άραγε σκοπόν ο *Εθνοφύλαξ* του κ. Ζαΐμη να εξεγείρη τους Μακεδόνας διά θεατρικών δελτίων;».

[25] Η *Στοά*, 8-5-1877, ανακοινώνει την έναρξη των μαθημάτων του Εθνικού Συλλόγου με δάσκαλο υποκριτικής τον Μ. Αρνιωτάκη. Το δραματικό τμήμα, όπου φοιτούν κιόλας 30 μαθητές πρόκειται να διαιρεθεί σε δύο τάξεις: φοιτητών και μαθητών γυμνασίου.

[26] Α. Ρ. Ραγκαβής: «Περί ελληνικού θεάτρου», *Παρνασσός*, τχ. 1, 30-1-1877, σσ. 1-18. Α. Βλάχος: «Το γαλλικόν θέατρον εν Αθήναις», *Εστία*, τχ. 68, 17-4-1877, σσ. 247-253. Ι. Σκυλίσσης: «Η παρ' ημίν υποκριτική», *Παρνασσός*, τχ. 8, 30-8-1877, σσ. 561-566. Αρκετά είναι επίσης τα ανώνυμα δημοσιεύματα στον εγχώριο τύπο σχετικά με το αίτημα της ποιοτικής αναβάθμισης της θεατρικής ζωής, βλ. ενδεικτικά, *Εθνικόν Πνεύμα*, 5 και 10-1-1877.

[27] Σχετικά με την αλλαγή των προτύπων της εγχώριας υποκριτικής τέχνης μετά την είσοδο στην Αθήνα της γαλλικής οπερέτας, βλ. ενδεικτικά, Θ. Χατζηπανταζής:

γελματίες, «ανέβησαν επί της σκηνής όλως αδίδακτοι ούτε δύνανται να βελτιωθώσιν αληθινήν βελτίωσιν, επειδή εσκληρύνθησαν εν τω φρονήματι ότι είναι ό,τι απαιτείται και κατέστησαν λοιπόν αμετάπιστοι. Ώστε χρεία να μορφωθώσιν ηθοποιοί από των βάθρων των γυμνασίων νέοι μηδεμίαν έχοντες αξίωσιν ότι επίστανται τι, και ούτως υποβαλλόμενοι μετά πάσης ευπειθείας εις θεωρητικήν και πρακτικήν μαθητείαν από του άλφα της τέχνης».[28]

Ο θεμελιωτής της μονόπρακτης νεοελληνικής κωμωδίας, κατά τον Γ. Σιδέρη, ο Α. Βλάχος, θα στρέψει τα βέλη του εναντίον του γαλλικού θιάσου, όχι τόσο από την έγνοια για την ενίσχυση της ελληνικής σκηνής, όσο από υπερβάλλοντα ζήλο για τον «αποκαθαρμό» της Αθήνας από τα «αηδή» θεάματα· και θα αποδώσει τις ευθύνες του γενομένου κακού, στην «ατελή καλαισθητικήν μόρφωσιν του κοινού», για να υποδείξει την ανάγκη της εκ των άνωθεν θεραπείας του.[29]

Ο Α. Ρ. Ραγκαβής, αντιλαμβάνεται ως αδιαίρετο όλον τον εθνικό προορισμό και την καλλιτεχνική αποστολή του εθνικού -και όχι οποιουδήποτε άλλου- θεάτρου, παρακολουθεί με ζωηρό ενδιαφέρον τις κινήσεις των σχετικών συλλόγων και αποφασίζει να συνδράμει με την πραγματεία του στις ελπιδοφόρες ζυμώσεις.[30] Ο πρέσβης της Ελλάδας στο Βερολίνο, διακηρύττει ότι το εθνικό θέατρο συμβάλλει αποφασιστικά στη «διατήρησιν και διάδοσιν του Ελληνισμού, όπου ούτος εκλείπει ή απειλείται» και ότι «θίασοι καταρτιζόμενοι εν Αθήναις» πρέπει να «πέμπωνται πανταχού όπου κατά το μάλλον ή ήττον επικρατεί ο Ελληνισμός, ίνα διδάσκωσι της ελληνικής μούσης το κήρυγμα».[31]

Το φάρμακο που προτείνουν οι εγχώριοι ερασιτεχνικοί ή ημι-ερασιτεχνικοί θίασοι από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 και εξής, δεν έχει να κάνει τόσο με την "εξυγίανση" της θεατρικής ζωής, που απασχολεί αυτή την εποχή τον Α. Βλάχο, ούτε αποκλειστικά με την πρόοδο της υποκριτικής τέχνης, η οποία χωλαίνει σοβαρά στα μάτια του Ι. Σκυλίσση. Τα βασικά συστατικά του γιατρικού προσδιορίζονται από την πατριωτική αποστολή του εθνικού θεάτρου, το οποίο καλείται να συμβάλλει τα μέγιστα στις εθνικές διεκδικήσεις, μια θέση που προβάλλει με θέρμη η πραγματεία του Ραγκαβή. Ο Εθνικός Σύλλογος που εμφανίζεται στον τύπο της εποχής, μόλις δύο μήνες μετά τη δημοσίευση της ραγκαβικής πραγματείας μοιάζει να ακούει προσεκτικά τα κελεύσματα του Έλληνα διπλωμάτη και να αποφασίζει να προσφέρει τη δική του συνισταμένη στα ζητούμενα των καιρών. Εδώ όμως εδράζεται και ένα μεγάλο μέρος της "αντινομίας" που δεν θα επιτρέψει στον ίδιο σύλλογο να παρακολουθήσει απρόσκοπτα τις καλλιτεχνικές εξελίξεις όχι μόνο της Ευρώπης αλλά ακόμα και του μικρού ελληνικού βασιλείου.

«Ο συριανός θιασάρχης Δ. Αλεξιάδης και οι παραστάσεις του στο θέατρο της πατρίδας του», στον τόμο: *Πρακτικά Συμποσίου για την Μαρίκα Κοτοπούλη και το θέατρο στην Ερμούπολη, Ερμούπολη Σύρου- Αύγουστος 1994,* Αθήνα 1996, σσ. 227-245, ιδίως σ. 241.

[28] Ι. Σκυλίσσης: ό. π., σ. 566.

[29] Α. Βλάχος: ό. π., σσ. 252-253. Ο Α. Βλάχος, αρκετά χρόνια αργότερα, θα δώσει διάλεξη στον Παρνασσό, η οποία θα δημοσιευθεί με τον τίτλο, «Περί εθνικού θεάτρου», *Εστία,* 471 (6 Ιαν. 1885) και 472 (13 Ιαν. 1885). Η ομιλία αποτελεί το αντίστοιχο της πραγματείας του Ραγκαβή το 1877.

[30] «Το κατ' εμέ, ει και ελεγχθώ ατόπως κρίνων, φρονώ όμως, ως εφρόνησα πάντοτε, ότι το θέατρον είναι εν των σπουδαιοτάτων καταστημάτων διά την εθνικήν πρόοδον, τα πρωτεία εις μόνον το Πανεπιστήμιον παραχωρούν. [...] το θέατρον, (εννοείται δ' ότι περί μόνου του εθνικού θεάτρου ομιλώ) είναι το διδασκαλείον των ηυξημένων [...] είναι εν των ισχυροτέρων οργάνων της εθνικής δόξης, και αυτής της διαδόσεως του Ελληνισμού», βλ. Α. Ρ. Ραγκαβής: «Περί ελληνικού θεάτρου», ό. π., σ. 1.

[31] Α. Ρ. Ραγκαβή: «Περί ελληνικού θεάτρου», ό. π., σσ. 3 και 12. Για τις πολιτικές απόψεις του Ραγκαβή της ίδιας περιόδου, βλ. τις επιστολές του προς τον Ε. Δεληγιώργη στο *Χειρόγραφο κώδικα αρ. 35,* ό. π., σσ. 233-238.

Η παράσταση της *Κατάρας της Μάνας* του Α. Αντωνιάδη, η πρώτη παρουσία του Εθνικού Συλλόγου (1877-78) και η σύγκρουση στους κόλπους του, επαγγελματισμού - ερασιτεχνίας

Η καταστατική σύζευξη εθνικού και καλλιτεχνικού προσανατολισμού ήταν το πιο δυσπέρβλητο εμπόδιο για την επιτυχία του Εθνικού Συλλόγου, στο πεδίο τουλάχιστον που αφορά στην καλλιέργεια της υποκριτικής τέχνης. Το αμέσως επόμενο στοίχημα που προσπάθησε να κερδίσει ήταν η θεμελίωση μιας γέφυρας ανάμεσα σε ερασιτέχνες και επαγγελματίες. Ευθύς εξαρχής ωστόσο, αποκαλύφθηκε το χάσμα που εξακολουθούσε να χωρίζει τους δύο κόσμους και η διάσταση αποκρυσταλλώθηκε στα πρόσωπα που εμπλέκονται στην πρώτη παρουσία του Εθνικού Συλλόγου: του Μιχαήλ Αρνιωτάκη και του Αντώνη Βαρβέρη.

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1870 ο Μιχαήλ Αρνιωτάκης είναι ένας διακεκριμένος επαγγελματίας ηθοποιός και θιασάρχης, επιρρεπής σε συνεργασίες με τις ερασιτεχνικές ομάδες των φοιτητών.[32] Την ίδια εποχή στους κόλπους της ερασιτεχνίας έχει ξεχωρίσει ο «διδάσκαλος της καλλιγραφίας» Αντώνης Βαρβέρης, ο οποίος επιδίδεται κυρίως στις παραστάσεις αρχαίων δραμάτων, περιστοιχιζόμενος από φοιτητές του Πανεπιστημίου.[33] Λίγο πριν την εμφάνιση του Εθνικού Συλλόγου, στη θερινή περίοδο του 1876, μέσα στο ευνοϊκό κλίμα που έχει δημιουργηθεί για την ελληνική σκηνή στην Αθήνα, οι δύο ηθοποιοί και θιασάρχες ένωσαν τις δυνάμεις τους στο θίασο «Ευριπίδη», ο οποίος έδωσε μια μεγάλη σειρά παραστάσεων στο θέατρο των Ιλισσίδων Μουσών και εισέπραξε κατά το πλείστον εγκωμιαστικές κριτικές.[34] Το ρεπερτόριο του θιάσου αντικατοπτρίζει με τον καλύτερο τρόπο την επιχει-

[32] Εργοβιογραφικές πληροφορίες για τον Μιχαήλ Αρνιωτάκη, συγκεντρώνει το άρθρο του Μπόεμ: «Τα θέατρά μας», *Ακρόπολις*, 19-7-1899, όπου και το πορτραίτο του ηθοποιού. Στο βιογραφικό σημείωμα για τον Αρνιωτάκη (1841-1910), που υπογράφει ο Δ. Σπάθης, (*Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Εκδοτική Αθηνών, τ. 2, σ. 34), όπως και στο παλαιότερο φερώνυμο λήμμα που συντάσσει ο Ν. Λάσκαρης (*Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 5ος, σ. 633), ο ηθοποιός φέρεται να σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στη συνέχεια να εγκατέλειψε το δικαστικό σώμα όπου υπηρετούσε για να αφοσιωθεί στο θέατρο. Από την ειδησεογραφία ωστόσο της εποχής και τα επίμαχα σημεία που θα σχολιάσουμε παρακάτω, η «επιστημονική» επάρκεια του Αρνιωτάκη μοιάζει να είναι μια μεταγενέστερη κατασκευή. Σύμφωνα με τα ίδια βιογραφικά σημειώματα ο Μ. Αρνιωτάκης εμφανίζεται την περίοδο 1865-1866 με τον θίασο του Παντελή Σούτσα, βλ. και Θ. Χατζηπανταζής: *Από του Νείλου...*, ό. π., τ. Α1, σσ. 143-144. Οι παραστάσεις στις οποίες έλαβε μέρος ο Αρνιωτάκης μέχρι το 1875 καταγράφονται στο δεύτερο τόμο της ίδιας μελέτης. Μερικά στοιχεία για το ρεπερτόριο του θιάσου του Μ. Αρνιωτάκη, βλ. Λίλα Μαράκα: «*Ο Κλαβιγος*. Το ωραίον και συγκινητικόν δράμα του μεγίστου ποιητού της Γερμανίας Γαίτου στην ελληνική σκηνή του 19ου αιώνα», *Παράβασις*, τόμ. 4, 2002, σσ. 39-72, ιδίως σ. 62.

[33] Δ. Ταβουλάρης: *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1930, σ. 93, Γ. Σιδέρης: *Το αρχαίο θέατρο στη νέα ελληνική σκηνή 1817-1932*, Αθήνα 1976, σσ. 65-70, Θ. Χατζηπανταζής: *Από του Νείλου...*, ό. π., τ. Α1, σσ. 138-139 και τ. Α2, σσ. 586, 634-637, 861-865. Το δημοσίευμα της *Αλήθειας*, 12-6-1873, προτείνει τον Α. Βαρβέρη και τον Δ. Χρύσανθο, ως υποτρόφους του διαγωνίσματος του Α. Συγγρού, για σπουδές υποκριτικής στην Ευρώπη. Εν τέλει, την υποτροφία πήρε ο Χρύσανθος αλλά ούτε κι εκείνος ολοκλήρωσε τις σπουδές του. Εγγύτερα στην εποχή που μας ενδιαφέρει, στα 1876, δε χωράει αμφιβολία, ότι ο «τελειόφοιτος της ιατρικής» Α. Βαρβέρης χαίρει της εμπιστοσύνης της φοιτητικής ερασιτεχνίας που πειραματίζεται στο αρχαίο δράμα, βλ. επιστολή στο *Εθνικόν Πνεύμα*, 25-2-1876, που υπογράφουν 350 φοιτητές. Ενδεικτικό επίσης, είναι το σχόλιο του *Ελληνικού Λαού*, 14-8-1876, σύμφωνα με το οποίο, ο Α. Βαρβέρης είναι «ο μόνος εκ των ημετέρων καλλιτεχνών, όστις τρέφει απέριττον στοργήν και θρησκευτικήν λατρείαν διά τα έργα των περιπίστων προγόνων του».

[34] Η συνεργασία Αρνιωτάκη-Βαρβέρη έχει δοκιμαστεί για ένα μικρό χρονικό διάστημα, στις αρχές του 1875, βλ. *Εθνική Γνώμη*, 16-1-1875, *Εθνοφύλαξ*, 17-1-1875, *Μέλλον*, 18-1, 18-2 και 1-4-1875 και Θ. Χατζηπανταζής: *Από του Νείλου...*, ό. π., τ. Α2, σσ. 1001-1003. Μάλιστα σύμφωνα με είδηση του *Νεολόγου*, που αναδημοσιεύει

ρούμενη σύζευξη επαγγελματισμού-ερασιτεχνίας, μια συνάντηση που αποπειράται να εξισορροπήσει πολλών ειδών προτιμήσεις του ετερόκλητου κοινού της Αθήνας: να προσφέρει στους πεπαιδευμένους τροφή στη γλυκιά ονειροπόληση της αναβίωσης του προγονικού μεγαλείου με παραστάσεις αρχαίων δραμάτων, να προσελκύσει τους θιασώτες του εξευρωπαϊσμού με διάσημα έργα του ρομαντικού ευρωπαϊκού δραματολογίου, αλλά και να ενισχύσει τον πατριωτικό ζήλο εκείνων που επιμένουν στην «εθνική» φωνή των χαρακτήρων των νεότερων ελληνικών δραμάτων.[35]

Η αγαστή συνεργασία Αρνιωτάκη-Βαρβέρη διακόπτεται μάλλον βίαια την επόμενη χρονιά.[36] Πριν εξετάσουμε τους λόγους που οδήγησαν στη ρήξη, καλό είναι να έχουμε υπόψη, ότι ακόμα και τα πρόσωπα που έχουν ξεχωρίσει στη σκηνή της Αθήνας, κάπου στα μέσα της δεκαετίας του 1870, είτε προέρχονται από τον κόσμο της ερασιτεχνίας είτε είναι επαγγελματίες, σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να τυχαίνουν «μεγίστης υπολήψεως» και να συγχέονται με τους μεγάλους ποιητές-δραματουργούς.[37]

Ποιο ήταν όμως το γεγονός που οδήγησε την ερασιτεχνική ομάδα των φοιτητών του Βαρβέρη μακριά από τη δραστηριότητα του Αρνιωτάκη; Παραμονές της έκρηξης του ρωσσο-

ο *Εθνοφύλαξ*, 17-3-1875, ο θίασος συγκαταλέγει στο δυναμικό του τον Α. Μανούσο, ο οποίος την ίδια εποχή διδάσκει στο Ωδείο «δραματική απαγγελία», βλ. *Μέλλον*, 18-3-1875. Η συγκρότηση του θιάσου «Ευριπίδης» αναγγέλλεται στον τύπο στο τέλος Ιουνίου του 1876, βλ. *Εφημερίς*, *Παλιγγενεσία*, 28 και 29-6-1876 και *Εθνικόν Πνεύμα*, 28-6-1876. Στην *Εφημερίδα*, 30-6-1876, βρίσκουμε τα ονόματα των 18 ηθοποιών που αποτελούν τον θίασο «Ευριπίδη», υπό τη διεύθυνση των «πρωταγωνιστών» Βαρβέρη-Αρνιωτάκη: Ι. Σπυρόπουλος, Δ. Κοντοπούλης, Ν. Ζάνος, Η. Γεωργόπουλος, Ι. Βερβέρης, Π. Λαζαρίδης, Ε. Ελευθεριάδης, Γ. Σουρής και Γ. Δρακόπουλος (υποβολέας), και επτά γυναίκες, Σμαράγδα Ζάμπου, Ελένη Αρνιωτάκη, Αικατερίνη Δημητρίου, Μαριγώ Εμμανουήλ, Εστέλλη Σιλλιβάκου, Ελένη Κοντοπούλη και Χαρίκλεια Ιωάννου.

[35] Βλ. ενδεικτικά, την κριτική της *Εφημερίδος*, 5-7-1876, για την παράσταση του *Ρήγα Φεραίου*, του Ι. Ζαμπέλιου, η οποία δόθηκε στις 3-7-1876. Ακολούθησαν οι *Ληστές*, του Σίλλερ, (*Εφημερίς*, 6-7-1876), η *Άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως*, του Ι. Ζαμπέλιου, (*Εφημερίς*, 12-7-1876), ο *Οιδίποδας Τύραννος*, του Σοφοκλή, (*Εθνικόν Πνεύμα*, 15-7-1876, *Ελληνικός Λαός*, 17 και 31-7-1876, *Παλιγγενεσία*, 17-7 και 7-8-1876, *Εφημερίς*, 19 και 20-7 και 6-8-1876), η *Λουκρητία Βοργία*, του Ουγκώ, (*Εφημερίς*, 26-7-1876, *Ελληνικός Λαός*, 31-7-1876), η *Παραμονή*, του Α. Ρ. Ραγκαβή, (*Ελληνικός Λαός*, 31-7-1876), *Ο Λέων παράνυμφος*, κωμωδία του Δ. Κορομηλά, (*Εφημερίς*, 9-8-1876), η *Αντιγόνη*, του Σοφοκλή, (*Εφημερίς* 15-8-1876, *Ελληνικός Λαός*, 14-8-1876, *Παλιγγενεσία*, 14 και 21-8-1876).

[36] Μια νέα συνεργασία Αρνιωτάκη-Βαρβέρη, αναγγέλλεται στις αρχές του 1877, βλ. *Στοά*, 14-2-1877. Η είδηση όμως, δεν επιβεβαιώνεται από άλλη εφημερίδα και μέσα στον ίδιο μήνα ο θίασος «Ευριπίδης» εμφανίζεται υπό την ηγεσία αποκλειστικά του Α. Βαρβέρη, βλ. ενδεικτικά, *Παλιγγενεσία*, 24 και 26-2-1877. Από τον επόμενο μήνα ο Αρνιωτάκης συμπράττει με τον θίασο «Αριστοφάνη» του Γ. Νικηφόρου, βλ. ενδεικτικά, *Παλιγγενεσία*, 4 και 16-3-1877.

[37] «Η προσφιλής πάσι φίλη *Εφημερίς*, [...] αγγέλλει ότι 'οι διδάσκαλοι (υποκριταί) Βαρβέρης, Αλεξιάδης και Αρνιωτάκης δεν θα δυνηθώσι να δ ι δ ά ξ ω σ ι και εν Πειραιεί'. [Ο συντάκτης] έχει, ως φαίνεται, μεγίστην υπόληψιν εις τους μετρίους τούτους θεατρικούς υποκριτάς, δίδων αυτοίς τα ίσα τοις αρχαίοις, Θέσπιδι, Αισχύλω, Σοφοκλεί, Ευριπίδι, Αριστοφάνει και Μενάνδρω, οίτινες αυτοί ε δ ί δ α σ κ ο ν [...] ενώ οι τας κωμωδίας και τραγωδίας των παριστώντες εν θεάτροις, ήσαν υ π ο κ ρ ι τ α ί ως οι ειρημένοι Βαρβέρης, κλ. ουχί δε δ ι δ ά σ κ α λ ο ι ηθικής, πολιτικής, ιστορίας και βιωτικής, όπως ήσαν οι ειρημένοι δραματοποιοί ποιηταί. Οι Βαρβέρης και Αρνιωτάκης δεν δ ι δ ά σ κ ο υ ν, αλλά μόνον π α ρ ι σ τ ά ν ο υ ν ή κατά την συνήθη φράσιν π α ί ζ ο υ ν. Διδάσκουν, οι ποιηταί Σούτσος, Βλάχος, Βερναρδάκης, Βασιλειάδης. [...] Διό ικετεύομεν την *Εφημερίδα* να μη θέτη τον καλόν τουλάχιστον κόσμον εις έδρας παιδίων αμαθών δ ι δ α σ κ ο μ έ ν ω ν υπό διδασκάλων τοιούτων, οίοι οι Βαρβέριδες και Αρνιωτάκιδες, οίτινες μηδέ καν καλοί υποκριταί είναι, ως ο Ταλμάς των Γάλλων, ή ο Μακρήδυ των Άγγλων, μηδ' αι κυρίαι των ως η Ραχήλ, η Φάουτσιτ, ή η Ριστόρη», *Εκλεκτική*, 25-10-1874.

τουρκικού πολέμου, στα μέσα Μαρτίου του 1877, και παράλληλα με την πρώτη εμφάνιση του Εθνικού Συλλόγου, την προσοχή της φοιτητικής ερασιτεχνίας έλκει δράμα «εθνικώτατον τον χρωματισμόν και εις δημώδη ανθηράν γλώσσαν γεγραμμένον», το οποίο -όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας του- βασίζεται σε αληθινά γεγονότα που λαβαίνουν χώρα στην επανάσταση του Ορλώφ (1769): πρόκειται για την *Κατάρα της Μάνας* του Αντ. Αντωνιάδη.[38] Μια ομάδα φοιτητών, με την όλως απαραίτητη συνεργασία των γυναικών της επαγγελματικής σκηνής - της Πολυξένης Σούτσα και της Εστέλλας Σιλλιβάκου- θα δοκιμαστούν αρχικά στο θέατρο στα Χαυτεία.[39] Πολύ σύντομα όμως «τινές καλοί φοιτητές του εθνικού Πανεπιστημίου, διτώς αγωνιζόμενοι, των τεχνών τον αγώνα και τον της υπηρεσίας προς την πατρίδα», αποφασίζουν να ανεβάσουν το ίδιο έργο, υπέρ του ταμείου της Εθνικής Αμύνης, όπως έχουν κάνει, με ανάλογα πατριωτικά δράματα, τόσοι και τόσοι ερασιτέχνες-ομότεχνοί τους, εκείνο τον καιρό· και ειδικά ετούτη η παράσταση, υπό τη διεύθυνση του Μ. Αρνιωτάκη, θα προκαλέσει το ζωηρό ενδιαφέρον των λογίων και του κοινού.[40] *Η Κατάρα της Μάνας* δίνεται σε μια πανηγυρική παράσταση στο μεγάλο θέατρο Αθηνών στις 10 Απριλίου 1877, στους πρωταγωνιστικούς ρόλους των γυναικών είναι τώρα η Ελένη Χέλμη (Βασιλική) και η Πολυξένη Σούτσα (Λελούδα, μάνα του Καλπούζου), και όλους τους ανδρικούς ρόλους έχουν αναλάβει οι φοιτητές.[41] «Ο κ. Αντωνιάδης, όσον ολίγον εφάνη εξησκημένος εις τους κανόνας του σημερινού δράματος, τόσον πλειότερον επλησίασε προς τον αγνόν χαρακτήρα της εθνικής εκείνης εποχής και πρώτος τόσον επιτυχώς εξήγαγεν απ' αυτής δράμα, δι' ου υποδεικνύει οδόν νέαν και εθνικήν της τέχνης. Ούτος εκαινοτόμησε [...]. Διαρκή χειροκροτήματα απέδειξαν του πυκνού ακροατηρίου τας συγκινήσεις».[42]

[38] Το παράθεμα από την περιγραφή του δράματος στην *Εφημερίδα*, 9-4-1877. Α. Ι. Αντωνιάδης: *Παυσανίας ο Λακεδαιμόνιος* και η *Κατάρα της Μάνας*, τραγωδίαι. *Ο τοκογλύφος ψηφοθήρας* και η *Απιστος* (βραβευθείσα εις τον ποιητικόν διαγωνισμόν του φιλογενούς Κυρίου Ι. Γ. Βουτσινά τη 18 Μαΐου 1875), κωμωδίαι, Αθήνα 1877. Ο τόμος εκδόθηκε στο πρώτο μισό του 1877, αμέσως μετά την παράσταση του έργου, (βιβλιοκρισία στην *Παλιγγενεσία*, 27-5-1877 και στην *Εφημερίδα*, 25-6-1877), βλ. την *Κατάρα της Μάνας*, σσ. 97-180, και τις «Διορθώσεις» στο τέλος του τόμου, σσ. 341-343, όπου συμπληρώνεται ο επίλογος της τραγωδίας με ολοφάνερο στόχο να κινητοποιήσει το πατριωτικό-επαναστατικό ενδιαφέρον των Αθηναίων του 1877.

[39] *Παλιγγενεσία*, 23-3-1877. Το δημοσίευμα επαινεί την παράσταση που έχει προηγηθεί (19-3-1877) και γνωστοποιεί μερικά από τα ονόματα των πρωταγωνιστών, χωρίς όμως να μνημονεύει το όνομα του ανθρώπου που είχε αναλάβει την διδασκαλία του δράματος. Άλλα δημοσιεύματα ωστόσο, κάνουν λόγο για διδασκαλία των φοιτητών από τον Α. Βαρβέρη, βλ. *Εθνικό πνεύμα*, 18-3-1877, *Εφημερίς*, 19-3-1877, 22-3-1877, *Ελληνικός Λαός*, 19-3-1877 και *Στοά*, 19-3-1877. Εξάλλου συνεργασία του Βαρβέρη με μαθητές του εκπαιδευτηρίου του Αντωνιάδη, σημειώνεται στην *Εφημερίδα*, 5-4-1877.

[40] Τα παραθέματα από την *Εφημερίδα*, 9-4-1877, βλ. επίσης, *Εθνικόν Πνεύμα*, 7-4-1877, *Ελληνικός Λαός*, 9-4-1877, αλλά και τα προγενέστερα δημοσιεύματα στην *Αλήθεια*, 22-3-1877 και την *Εφημερίδα*, 23-3-1877.

[41] Στην *Εφημερίδα*, 10-4-1877 δημοσιεύεται ολόκληρο το πρόγραμμα της παράστασης. Τα ονόματα των φοιτητών της ιατρικής, της νομικής και της φιλοσοφικής, που έλαβαν μέρος στην παράσταση, βρίσκουμε και στον τόμο της έκδοσης, Α. Ι. Αντωνιάδη: ό. π., 1877, σσ. 343-344. Η *Εφημερίς*, 24-4-1877, γνωστοποιεί ότι το ποσό που εισπράχθηκε από την παράσταση και αποδόθηκε στον ταμία της Εθνικής Αμύνης ήταν 1. 142, 10 δρχ. Βλ. επίσης, *Παλιγγενεσία*, 9-4-1877, *Αλήθεια*, 8, 10 και 22-4-1877, *Ελληνικός Λαός*, 9-4-1877. Σε όλα τα παραπάνω δημοσιεύματα γίνεται λόγος για συνεργασία Αρνιωτάκη-φοιτητών, χωρίς να αναφέρεται ωστόσο ρητά ο Εθνικός Σύλλογος. Παράλληλα η ειδησεογραφία μας πληροφορεί για ανεξάρτητες παραστάσεις του Βαρβέρη (*Κύκλωψ*, *Αντιγόνη*, κ. α.) την ίδια περίοδο.

[42] Απόσπασμα από την εκτενή, επαινετική κριτική της παράστασης, που δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα*, 12-4-1877. Εδώ σημειώνεται ότι ο «διατρεπής» ηθοποιός Μ. Αρνιωτάκης δίδαξε «αφιλοκερδώς τον τρόπον της υποκρισίας εν τω δράματι».

Η παράσταση μοιάζει να είναι η 'τελευταία πρόβα' που καθρεφτίζει την αναγκαιότητα της παρουσίας ενός φορέα, ο οποίος θα συνενώσει στους κόλπους του τις δυνάμεις των ερασιτεχνών με τους επαγγελματίες, στην υπηρεσία όμως των επίκαιρων εθνικών επιδιώξεων, δηλαδή σκιαγραφεί με ζωηρές πινελιές το πεδίο δράσης του Εθνικού Συλλόγου. Η *Κατάρα της Μάνας* αποτελεί το 'διαβατήριο' για να περάσουν τα δράματα του Α. Αντωνιάδη στο ρεπερτόριο του νεοσύστατου συλλόγου·[43] δηλαδή τα έργα που στολίστηκαν συχνά με τις δάφνες των ποιητικών διαγωνισμών του Πανεπιστημίου, και που αποκαλύπτουν με παραδειγματικό τρόπο, τα σκαμπανεβάσματα της Μεγάλης Ιδέας, τις διακυμάνσεις του γλωσσικού ζητήματος, τις ιδεολογικές και πολιτικές ανακατατάξεις, πολλών δεκαετιών του 19ου αι., ενώ παράλληλα μας παραδίδουν το χάρτη που αποτυπώνει τα χνάρια από τα ασταθή ακόμα βήματα της εγχώριας δραματουργίας.[44] Η ίδια παράσταση ανοίγει την πόρτα του συλλόγου στον ακούραστο συγγραφέα, τον δηλωμένο πατριώτη, που αφοσιώθηκε στο μεγαλύτερο διάστημα της ζωής του σε ένα σκοπό: στη σύνδεση του θεάτρου, με την εκπαίδευση από τη μια και με τις πατριωτικές επιταγές από την άλλη, πορευόμενος αδιάλειπτα και μέχρι το τέλος του 19ου αι., στη γραμμή που χάραξαν οι εκπρόσωποι του ελληνικού Διαφωτισμού από τα προεπαναστατικά χρόνια.[45] Τέλος το

[43] Από τις τριάντα παραστάσεις του Εθνικού Συλλόγου, στο διάστημα 1877-1893, που κατέγραψε η παρούσα εργασία, οι είκοσι ήταν με έργα του Α. Αντωνιάδη. Τα δράματα του Α. Αντωνιάδη και ειδικά η *Κατάρα της Μάνας*, πέρασαν αρκετές φορές στο σανίδι της επαγγελματικής σκηνής της Αθήνας, αλλά και της Κωνσταντινούπολης, του 19ου αι., βλ. ενδεικτικά, *Κωνσταντινούπολις*, 28-2-1870 και *Νεολόγος*, 5/17-3-1870, (θετικά σχόλια για την παράσταση του *Κρίσπου*, στην Πόλη), *Παλιγγενεσία*, 2-2-1883 και *Εφημερίς*, 14-2-1883, (παράσταση από τον θίασο του Δ. Κοτοπούλη, του δράματος *Άτυς ο Λυδός βασιλόπαις*), *Παλιγγενεσία*, 24-3-1892 (παράσταση από τον θίασο του Αρνιωτάκη της *Κατάρας*), *Παλιγγενεσία*, 13-8-1892 (το ίδιο έργο στο θέατρο του «Παραδείσου»), *Παλιγγενεσία*, 25-9-1894 (το ίδιο έργο σε τιμητική της Παρασκευοπούλου).

[44] Το σύνολο των δραμάτων του Α. Αντωνιάδη υπερτερεί κατά πολύ τον αριθμό των έργων που περιλαμβάνει ο μοναδικός μέχρι σήμερα κατάλογος που έχει συντάξει ο Μ. Βάλσας: *Το νεοελληνικό θέατρο*, Αθήνα 1994, σσ. 415-416, άλλωστε ο ιστορικός διατυπώνει τις επιφυλάξεις του για την πληρότητα της καταγραφής του. Η παρούσα διερεύνηση, η οποία δεν μπορεί να θεωρηθεί εξαντλητική κατέγραψε 38 τίτλους τραγωδιών και 12 κωμωδιών. Ο Αντωνιάδης συνθέτει κατά κύριο λόγο ιστορικά δράματα αντλώντας τα θέματά του από όλες τις περιόδους της ελληνικής ιστορίας και προσαρμόζοντας τη γλώσσα και ενίοτε το στίχο στο εκάστοτε θέμα: από την αρχαιότητα (*Φίλιππος ο Μακεδών, Παυσανίας ο Λακεδαιμόνιος, Άγις ο Ευδαμίδας*, κ.α.), σε καθαρεύουσα γλώσσα και αρχαιοπρεπείς ιάμβους, από το Βυζάντιο (*Κρίσπος, Νικηφόρος Φωκάς, Ιουστινιανός και Θεοδώρα*, κ. α.), σε γλώσσα μεικτή, και τέλος από την Τουρκοκρατία (*Η κατάρα της Μάνας, Κατσαντώνης, Οδυσσεύς Ανδρούτσος, Κλεφτοπούλα, Αλήμπεης ο Κακοδικιώτης, Η κερά Φροσύνη*, κ. α.) σε γλώσσα δημώδη. Σχετικά με τα πολυάριθμα βραβεία και τους επαίνους που απονεμήθηκαν σε έργα του Αντωνιάδη, μια καταγραφή επιχειρείται στην *Εστία*, 5-3-1889, αρθ. 688, όπου δημοσιεύεται το ιστορικό των δύο πρώτων ποιητικών διαγωνισμών, (1850-1875), και σημειώνονται τα εξής: Βουτσιναίος 1865, βραβείο στην τραγωδία, *Φίλιππος ο Μακεδών*, Βουτσιναίος 1867, έπαινος στην *Κρητηΐδα*, Βουτσιναίος 1869, βραβείο στην κωμωδία, *Ο πλουτήσας σκυτοτόμος* και έπαινος στην τραγωδία *Κρίσπος*, Βουτσιναίος 1870, βραβείο στο *Φρόνημα των Χριστιανών*, Βουτσιναίος 1872, βραβείο στην τραγωδία *Άγις ο Ευδαμίδας*, Βουτσιναίος 1875, βραβείο στην κωμωδία *Η άπιστος*. Η επόμενη γνωστή βράβευση του Αντωνιάδη είναι στο Λασσάνειο του 1889, με την τραγωδία *Σκεντέρμπεης*, βλ. σε συνέχειες την πολύκροτη εισηγητική έκθεση του Γ. Μιστριώτη, στην *Παλιγγενεσία*, 28, 29, 30-3-1889. Βλ. επίσης, *Ακρόπολις*, 27-3-1889.

[45] Όπως φάνηκε και από την παραπάνω υποσημείωση, το μεγάλο κεφάλαιο της δραστηριότητας του «ειδικού γραμματέα» του Εθνικού Συλλόγου, του Α. Αντωνιάδη (1836-1905), σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να το κλείνουμε σήμερα, παραδεχόμενοι τους αφορισμούς του Γ. Σιδέρη: *Ιστορία...*, ό. π., σσ. 84-87, 91, 132 και 210: «ο φρικτός αυτός θεατρομανής γυμνασιάρχης». Εργοβιογραφικές πληροφορίες για τον Α. Αντωνιάδη, βλ. στον *Νεολόγο*, 15/27-7-1871, και εγκώμιο για τις πα-

ίδιο γεγονός λειτουργεί ως 'συστατική επιστολή' υπέρ του Μ. Αρνιωτάκη ως «διδασκάλου» στη δραματική σχολή του ίδιου συλλόγου. Μόλις ένα μήνα αργότερα ανακοινώνεται η επίσημη πρόσληψη του επαγγελματία ηθοποιού, ο οποίος θα προχωρήσει άμεσα στις πρώτες παραδόσεις στους εγγραφέντες μαθητές του συλλόγου.[46]

Ο παραγκωνισμός του πρωταγωνιστή στις φοιτητικές παραστάσεις εκείνου του καιρού, Α. Βαρβέρη, οδήγησε τον «διδάσκαλο της Καλλιγραφίας» σε οριστική ρήξη με τον Εθνικό Σύλλογο.[47] Το μείζον ζήτημα βέβαια της επιλογής του δασκάλου της νέας σχολής υποκριτικής δεν περιορίζεται στο δίπολο Αρνιωτάκης-Βαρβέρης, η διαμάχη ξεπερνά κατά πολύ την αντιπαράθεση μερικών προσώπων και αποτυπώνει ανάγλυφα τα στεγανά που εξακολουθούν να χωρίζουν τους απαίδευτους επαγγελματίες από τους πεπαιδευμένους ερασιτέχνες.[48] Το πιθανότερο είναι ότι ο Βαρβέρης βρισκότανε μέσα στις κινητήριες δυνάμεις

τριωτικές και συγγραφικές του αρετές, βλ. στην *Αλήθεια*, 9-6-1877. Βιογραφικό σημείωμα, βλ. στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 1ος, Εκδοτική Αθηνών, 326-327. Η αντι-οθωνική δράση του Αντωνιάδη τεκμηριώνεται από τα ευρήματα της εργασίας του Κ. Τριανταφύλλου: «Τα Ναυπλιακά (1862) εν Πάτραις», *Μνημοσύνη*, τόμ. 2, 1969, σσ. 357-374. Οι γραπτές μαρτυρίες που συγκεντρώνει ο μελετητής σημειώνουν ότι, «πεντακόσιοι μαθηταί εις το εν Πάτραις Σχολείον και Γυμνάσιον ωθήθησαν κυρίως υπ' αυτού [του Α. Αντωνιάδη] εις επιδεξεις οχλαγωγικάς». Ως τέτοια δραστηριότητα χαρακτηρίζεται η «υποκίνησις» της παράστασης από μαθητές, του δράματος του Ζαμπέλιου, *Ρήγας ο Φερραίος*, στις παραμονές της στάσεως του Ναυπλίου (31-1-1862). Τα γεγονότα είχαν ως κατάληξη την παροδική απόλυση του Α. Αντωνιάδη από τη δημόσια εκπαίδευση. Εκτός από την Πάτρα, ο Αντωνιάδης διετέλεσε καθηγητής στα Χανιά της Κρήτης, (*Παρατηρητής*, 11-5-1865), ενώ από το 1866 και εξής αναλαμβάνει γυμνασιάρχης στο Γυμνάσιο Πειραιώς, βλ. *Παλιγγενεσία*, 7-10-1866, *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 4-11-1866 και 8-3-1875. Από την τελευταία θέση οργανώνει συχνά μαθητικές παραστάσεις, ιδιαίτερα σε περιόδους πατριωτικών εξάρσεων, τα έσοδα των οποίων διατίθενται σε φιλανθρωπικούς ή εθνικούς σκοπούς, βλ. ενδεικτικά, *Αλήθεια*, 30-12-1866 και 1-1-1867, *Εθνοφύλαξ*, 1-1-1867, αλλά και *Αλήθεια*, 17, 20, 24 και 27-3-1872, *Μέλλον*, 17 και 24-3-1872, *Σκοπιά*, 18-3-1872, *Πρωϊνός Κήρυξ*, 18-3-1872. Πέρα από τη δραστηριότητα στο πλαίσιο του Εθνικού Συλλόγου, ο Α. Αντωνιάδης συγκαταλέγεται στα μέλη της «Φιλοεκπαιδευτικής Εταιρείας», (*Εφημερίς*, 4-3-1883), αλλά και του «Εθνικού Δεσμού», (*Παλιγγενεσία*, 27-9-1885), ο οποίος στοχεύει στην αφύπνιση του εθνικού φρονήματος, στην κρίσιμη φάση της επίθεσης της Βουλγαρίας στη Μακεδονία. Οι ερασιτεχνικές παραστάσεις που οργανώνει ο Αντωνιάδης εξακολουθούν να αντιμετωπίζονται ως αντιπολιτευόμενες δραστηριότητες ακόμα και κοντά στο τέλος του 19ου αι., βλ. *Εβδομάς*, 27-2-1888. Ο Γ. Σιδέρης: *Το αρχαίο θέατρο...*, ό. π., σσ. 114-116, υποστηρίζει ότι ο Αντωνιάδης βρίσκεται στην ομάδα που περιστοιχίζει τον Γ. Μιστριώτη και συνυπογράφει τον Κανονισμό για την «Εταιρεία υπέρ της Διδασκαλίας Αρχαίων Δραμάτων».

[46] *Εφημερίς*, 6-5-1877 και *Τόπος*, 7-5-1877. Την πανηγυρική έναρξη των μαθημάτων περιγράφει η *Στοά*, 8-5-1877.

[47] Η επαγγελματική ιδιότητα του Βαρβέρη δεν στηρίζεται μόνο στο σχόλιο του Ταβουλάρη που μνημονέψαμε παραπάνω. Με την ίδια ιδιότητα αναφέρεται σπον κατάλογο των καθηγητών του πρότυπου Λυκείου Αθηνών, βλ. *Ώρα*, 25-8-1884. Ως «διδάσκαλος της καλλιγραφίας» διορίζεται και στο «Σχολείο των Τεχνών», βλ. *Ώρα*, 14-9-1884. Την απόλυσή του από την τελευταία θέση μαθαίνουμε από την *Παλλιγγενεσία*, 24-7-1886. Στα χρόνια που εκτείνεται η παρούσα διερεύνηση το διαζύγιο του Βαρβέρη με τον Εθνικό Σύλλογο είναι οριστικό, καθώς δεν εμπλέκεται σε καμιά δραστηριότητα του συλλόγου.

[48] Ανώνυμη επιστολή που δημοσιεύεται στη *Στοά*, 9-5-1877, σκιαγραφεί με ζωηρούς τόνους την κατάσταση που έχει δημιουργηθεί: «Ανακριβή ήσαν όσα εφημερίδες τινές εδημοσίευσαν περί του κ. Βαρβέρη σχετικώς προς τον Εθνικό Σύλλογον. Μετά την πρόσληψιν του κ. Αρνιωτάκη ως διδασκάλου της απαγγελίας και της 'δραματικής τέχνης', ο κ. Βαρβέρης παρητήθη. Δεν εννοεί αληθώς τις κ. Συντάκτα, πως είναι δυνατόν άνθρωπος, μόλις περατώσας τα μαθήματα του αλληλοδιδακτικού σχολείου, και μόλις προ ολίγων ετών αφήσας την του ράπτου βελόνην, πως είναι δυνατόν, λέγω να εννοήση την ποιητικήν του Αριστοτέλους, να εννοήση τον Όμηρον, τον Αισχύλον, τον Ευριπίδην, κλπ. και να διδάξη φοιτητάς του Πανεπιστημίου; Παντελώς εξέλιπεν η αιδώς». Ανάλογες θέσεις διατυπώνει ο *Ελληνικός Λαός*, 11-5 και 1-6-1877.

που οδήγησαν στην ίδρυση του Εθνικού Συλλόγου, αλλά ο τελευταίος φαίνεται διατεθειμένος για μια κίνηση υπέρ της επαγγελματικής εμπειρίας, βαδίζοντας στο δρόμο που χάραξε ο Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος πριν από λίγα χρόνια, με την επιλογή στην αντίστοιχη θέση του δραματικού τμήματος, του Α. Μανούσου.[49] Η εμπιστοσύνη στο πρόσωπο του Αρνιωτάκη δίχασε τον συμπαγή έως τότε κόσμο της ερασιτεχνίας, αλλά είναι το μικρό λιθαράκι που επιτρέπει να οικοδομηθεί μια στοιχειώδης γέφυρα μεταξύ θεωρίας και πράξης, επαγγελματισμού και ερασιτεχνίας, στην υπηρεσία πάντα της ποιοτικής αναβάθμισης του εθνικού θεάτρου.[50]

Πριν καλά-καλά κοπάσει η θύελλα από τον παραγκωνισμό του Βαρβέρη και την πρόσληψη του Αρνιωτάκη, ανακοινώνεται η πρώτη παράσταση των μαθητών του Εθνικού Συλλόγου.[51] Η επιλογή του *Λεωνίδα εν Θερμοπύλαις* του Pichat και οι διακηρύξεις ότι η παράσταση δίνεται υπέρ του ταμείου της Εθνικής Αμύνης επιβεβαιώνουν το πατριωτικό στίγμα του νέου συλλόγου, ο οποίος θα περιοριστεί στο εν λόγω δράμα, την πρώτη χρονιά της ίδρυσής του.[52] Το γεγονός της παράστασης δεν παίρνει μεγάλες διαστάσεις, ενώ οι θερινές διακοπές του τμήματος αφήνουν απερίσπαστο το νεόκοπο δάσκαλο της υποκριτικής τέχνης, τον Μ. Αρνιωτάκη, να επιστρέψει στα κυρίως επαγγελματικά του καθήκοντα και να συνεργαστεί με τις ενωμένες εκείνη τη χρονιά δυνάμεις των Ταβουλάρηδων και του Δ. Αλεξιάδη.[53]

Μέσα στο πρώτο δίμηνο της επόμενης σχολικής χρονιάς οι μαθητές του θεατρικού τμήματος του Εθνικού Συλλόγου, έχουν κιόλας προετοιμαστεί από τον Μ. Αρνιωτάκη, για να δοκιμαστούν στο δεύτερο δράμα του Α. Αντωνιάδη, που περιλαμβάνεται στον τόμο του 1877, *Παυσανίας ο Λακεδαιμόνιος*, και η παράσταση πρόκειται να δοθεί υπέρ της «Αδελφότητος».[54] Η εξαγγελία της παράστασης δίνει το έναυσμα για να εμφανιστούν στον τύπο οι συγκρούσεις που υποβόσκουν

[49] Την εικόνα της δραστηριότητας του Α. Μανούσου συνθέτει η πρόσφατη μελέτη του Δ. Σπάθη: «Η επτανησιακή συμβολή στη θεμελίωση της νεοελληνικής σκηνής και ο Αντώνης Μανούσος», στον τόμο: *Πρακτικά Α' Πανελλήνιου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Το ελληνικό θέατρο από τον 17ο στον 20ό αιώνα*, Αθήνα 2002, σσ. 89-106, ιδίως σσ. 95-106.

[50] Οι θέσεις του συλλόγου σχετικά με το ζήτημα διατυπώνονται ρητά σε επιστολή που δημοσιεύεται στη *Στοά*, 21-5-1877: «Ο κ. Βαρβέρης, άμα τη συστάσει της δραματικής σχολής του Εθνικού Συλλόγου, προσεφέρθη να διδάξη εν αυτή, αλλά μετά παρέλευσιν ολίγων αυτού μαθημάτων η εφορία του θεατρικού τμήματος έκρινε αναγκαίον να εκλέξη τον διά την ικανότητα και επιμέλειαν αυτού πασίγνωστον καλλιτέχνην κ. Αρνιωτάκην, πεποιθυία ου μόνον εις την κρίσιν αυτής και των φίλων της, αλλά πάντων των φίλων της εθνικής σκηνής. Πολλώ δε μείζονος επαίνου άξιος γίνεται ο καλλιτέχνης ούτος αν αληθώς ολίγα μαθών εν τοις σχολείοις, μελετήσας άμα και καταγινόμενος περί την δραματικήν τέχνην, κατώρθωσε να γείνη θαυμαστός και προσφιλής πάσι τοις δυναμένοις να κρίνωσι και εκτιμήσωσιν αυτόν.[...]. Αθήνησι τη 10 Μαΐου 1877 (Εκ του Γραφείου του Εθνικού Συλλόγου)».

[51] *Στοά* και *Εθνικόν πνεύμα*, 19-5-1877, *Παλιγγενεσία*, και *Αλήθεια*, 20-5-1877.

[52] Στην *Παλιγγενεσία*, 31-8-1877, υπάρχει αγγελία παράστασης του *Λεωνίδα εν Θερμοπύλαις* από μαθητές και φοιτητές. Είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για επανάληψη της παραπάνω παράστασης του Εθνικού Συλλόγου, αν και δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές.

[53] Ο *Ελληνικός λαός* και η *Αλήθεια* επαινούν σε όλη τη θερινή περίοδο του 1877, τις παραστάσεις που δίνουν οι Ταβουλάρηδες σε συνεργασία με τον Δ. Αλεξιάδη, στο θέατρο του Απόλλωνα. Ο *Ελληνικός Λαός*, 10-8-1877, ανακοινώνει σύμπραξη του Μ. Αρνιωτάκη με το παραπάνω σχήμα. Η συνεργασία επιβεβαιώνεται από την *Εφημερίδα*, 23 και 28-10-1877, και από το *Εθνικόν Πνεύμα*, 8, 14 και 17-12-1877, όπου και μια ακόμα εγκωμιαστική κριτική για τις υποκριτικές ικανότητες του Αρνιωτάκη.

[54] Αγγελία της έναρξης των εγγραφών στη δραματική σχολή του συλλόγου δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα*, 22-10-1877. Τα μαθήματα αρχίζουν τον επόμενο μήνα, οι παραδόσεις του Μ. Αρνιωτάκη γίνονται δύο φορές τη βδομάδα, και η πρώτη τάξη αριθμεί 20 μαθητές, ενώ στη δεύτερη και «ανωτέρα» φοιτούν 15, βλ. *Εφημερίς*, 5 και 7-11-1877 και *Στοά*, 17-11-1877. Αγγελία της παράστασης, βλ. *Εφημερίς*, 26 και 27-12-1877.

κάτω από τη φαινομενικά ήρεμη επιφάνεια.[55] Η διένεξη δεν έχει συνέχεια, μας επιτρέπει όμως να υποψιαστούμε ότι ο Εθνικός Σύλλογος αν και συγκαταλέγει στα μέλη του ένα αριθμό πανεπιστημιακών και λογίων, δεν καταφέρνει να κερδίσει την ανεπιφύλακτη αποδοχή τους, από την πρώτη διετία της παρουσίας του. Η αρχαιοπρεπής τραγωδία δεν καταφέρνει επίσης, να αποσπάσει ούτε το ήμισυ των εγκωμίων της παράστασης της *Κατάρας της Μάνας*.

Η αφύπνιση των υπόδουλων Ελλήνων και η υποστήριξη των πολεμικών τους επιχειρήσεων εναντίον του οθωμανικού ζυγού, ό,τι δηλαδή νοηματοδοτούσε την ύπαρξη των σχετικών εταιριών και συλλόγων, είχε ημερομηνία λήξεως καθορισμένη από την τροχιά των ιστορικών γεγονότων. Η περίοδος της δυναμικής εγρήγορσης για την καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος, που έθεσε ως προορισμό του ο Εθνικός Σύλλογος στη διετία 1877-1878, έκλεινε, μαζί με τη λήξη του ρωσσοτουρκικού πολέμου, καθώς η επίλυση του ανατολικού ζητήματος είχε περάσει πλέον στη σφαίρα της διπλωματίας: στο Συνέδριο του Βερολίνου και στη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, μέσα στο 1878. Το θέατρο μοιάζει να έχει χάσει παροδικά τον εθνικό-πατριωτικό άξονα που στήριζε την ανάγκη της θεμελίωσής του στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, σύμφωνα πάντα με την οπτική του Εθνικού Συλλόγου. Και οι εθνοκεντρικές εφημερίδες της Αθήνας έχουν χάσει κάθε είδους ανοχή απέναντι στον ευρωπαϊκό θεσμό.[56]

Στα δημοσιεύματα που επιχειρούν μια επισκόπηση της θεατρικής κίνησης του 1879, ο Εθνικός Σύλλογος λάμπει δια της απουσίας του.[57] Τα επόμενα χρόνια -μέχρι το 1883- εξακολουθεί να μη δίνει σημάδια ζωής. Μετά την πρώτη διετία της ίδρυσής του μοιάζει να πέφτει σε «περιοδικήν νάρκην» από την οποία θα ξυπνήσει πέντε χρόνια αργότερα.[58]

Η αναγέννηση του Εθνικού Συλλόγου το 1883 και η μετονομασία του σε Εθνικό Δραματικό Σύλλογο

Η ανατολή του 1883, βρίσκει κιόλας ματαιωμένες τις ελπίδες για ανανέωση της εγχώριας υποκριτικής τέχνης, τις οποίες είχε εναποθέσει μια μερίδα της αθηναϊκής κοινωνίας, στο

[55] «Κακώς πληροφορηθέντες εγράψατε [...] ότι το υπό φοιτητών απαρτιζόμενον δραματικόν τμήμα του Εθνικού Συλλόγου θέλει παραστήσει το δράμα *Παυσανίας ο Λακεδαιμόνιος*. Επειδή τούτο είναι ανακριβές πληροφορούμεν υμάς ότι οι μέλλοντες να παραστήσουν το δράμα τούτο φοιτηταί ουδεμίαν παραγγελίαν δύνανται να λάβωσι παρά του ειρημένου Συλλόγου, αλλ' αυτοπροαιρέτως εργάζονται προς τούτο υπέρ του συλλόγου της 'Αδελφότητος'. Εν των μελών του θιάσου», *Εφημερίς*, 28-12-1877. Χωρίς καθυστέρηση θα απαντήσουν τα μέλη του Εθνικού Συλλόγου, για να αναθεωρήσουν τα παραπάνω, βλ. *Εφημερίς*, 29-12-1877.

[56] «Αφήσατε τα θέατρα» είναι ο χαρακτηριστικός τίτλος στο άρθρο της *Αλήθειας*, 31-8-1878, όπου ο ανώνυμος αρθρογράφος προσκαλεί τους Έλληνες πολίτες να αφοσιωθούν στα εθνικά ζητήματα, τα οποία δεν έχουν ακόμα λυθεί.

[57] Μια επισκόπηση της θεατρικής ζωής της Αθήνας συνθέτει ο Α. Βλάχος [υπογρ. με το ψευδ. Σοφία]: «Αθηναϊκαί Επιστολαί», σε συνέχειες στην *Εστία*, τχ. 180, 10-6-1879, σσ. 366-368 / 17-6-1877, σσ. 381-382 / τχ. 188, 5-8-1879, σσ. 493- 495 / τχ. 190, 19-8-1879, σσ. 176-177 / τχ. 192, 2-9-1879, σσ. 178-179. Μια σατιρική εικόνα για το «Εθνικόν Θέατρον», του 1879, δίνει ο Θυμόσοφος Β' του *Ραμπαγά*, 4-8-1879, ο οποίος εντοπίζει τη ρίζα του κακού στους χειρισμούς της πολιτείας, αφού η τελευταία εξακολουθεί να χρηματοδοτεί τους ξένους θιάσους. Βλ. επίσης, *Ραμπαγάς*, 8-11-1879.

[58] Το σχόλιο είναι από τον *Ασμοδαίο*, 22-1-1884, μετά την επαναδραστηριοποίηση του Εθνικού Συλλόγου: «όπως τα πάσχοντα περιοδικήν νάρκην ζώα, ούτω και ο περιλάλητος Εθνικός Σύλλογος κατά χρονικά τινά διαστήματα ουδέν δίδει σημείον υπάρξεώς του και μας αναγκάζει να πιστεύωμεν ότι απηλλάγημεν αυτού. Αλλ' έξαφνα, ενώ κανείς δεν τον συλλογίζεται, αυτός, αναζωογονηθείς διά χιλιοδράχμου τινός προσφοράς, εξυπνά και αναλαμβάνει να ... αποκοιμίση ημάς διά των ψυχομαχημάτων του Λεωνίδα του ή των ολοφυρμών του Τζαβέλλα».

πρόσωπο του νεοφερμένου από τη Μ. Βρετανία Ν. Λεκατσά.[59] Το δραματικό τμήμα του Ωδείου αποδεικνυόταν ακόμα μια φορά ατελέσφορο, και παρά την ποικιλία των σχετικών ζυμώσεων -φιλολογικός σύλλογος Παρνασσός, ομάδα κοσμικών ερασιτεχνών του Δ. Κορομηλά και φοιτητές με τον Α. Βαρβέρη- εξακολουθεί να απουσιάζει μια στοιχειώδης γέφυρα ανάμεσα σε επαγγελματίες και ερασιτέχνες.[60] Προς αυτή την κατεύθυνση έρχεται να συνδράμει ο Εθνικός Σύλλογος, ο οποίος αναγεννιέται την ώρα που η συνεργασία των δυνάμεων της θεατρικής ζωής του τόπου, μοιάζει να αποτελεί μια από τις βασικότερες προϋποθέσεις για την ποιοτική αναβάθμιση του θεάτρου.[61]

Ακριβώς έξι χρόνια από την πρώτη παρουσία του, στα μέσα Μαρτίου του 1883, ο Εθνικός Σύλλογος συλλαμβάνει το πιεστικό αίτημα για εκπαίδευση των Ελλήνων ηθοποιών, και πραγματοποιεί την «πρώτη» δημόσια συνεδρίαση, αμέσως μετά την ψήφιση και βασιλική επικύρωση του καταστατικού του.[62] Πριν από το τέλος της ίδιας χρονιάς ωστόσο, με ομόφωνη απόφαση των εταίρων του, θα μεταβάλλει «το πομπώδες και λίαν περιεκτικόν» όνομά του, για να καθιερώσει την ονομασία Εθνικός Δραματικός Σύλλογος.[63] Η μεταβολή του ονόματος προφανώς δηλώνει την προσπάθεια του συλλόγου να εστιάσει το ενδιαφέρον του στη θεατρική τέχνη και κατ' αυτόν τον τρόπο να παρακολουθήσει στενότερα τη γενικευμένη διάθεση για εκσυγχρονισμό της ελληνικής πολιτείας. Παράλληλα όμως διατηρεί τον επιθετικό προσδιορισμό του «Εθνικού», δεν αποστασιοποιείται ούτε στο ελάχιστο από τον παγιωμένο

[59] Α. Δημητριάδης: *Ο Νικόλαος Λεκατσάς και η συμβολή του στην υποκριτική τέχνη στην Ελλάδα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1997. Ειδικότερα, βλ. το υποκεφάλαιο «Ν. Λεκατσάς και ελληνικό θέατρο: για μια νέα ταυτότητα», σσ. 64-123. Ο Ν. Λεκατσάς δίνει την πρώτη του παράσταση στην Αθήνα, το καλοκαίρι του 1881 και πριν από το τέλος του ίδιου έτους προσλαμβάνεται ως δάσκαλος υποκριτικής στο δραματικό τμήμα του Ωδείου. Για την αποτυχία της απόπειρας του Λεκατσά να αναμορφώσει την ελληνική σκηνή, κάνει λόγο η *Εφημερίς*, 5-1-1883.

[60] Σχετικά με την δραστηριοποίηση του Παρνασσού για την υπόθεση του εθνικού θεάτρου, βλ. ενδεικτικά, *Δελτίον της Εστίας*, τχ. 314, 2-1-1883, 1-2, και *Εφημερίς*, 4-2-1883. Για την πρώιμη δραστηριότητα του Δ. Κορομηλά, βλ. Θ. Χατζηπανταζής: ό. π., 1981, σσ. 28-29, και μια καταγραφή των παραστάσεων των κοσμικών ερασιτεχνών του ίδιου θιάσου, μέσα στη δεκαετία του 1880, βλ. Α. Γλυτζουρής: *Η σκηνοθετική τέχνη στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, σσ. 48-51. Σχετικά με τη δραστηριότητα του Α. Βαρβέρη, την ίδια εποχή, βλ. ενδεικτικά, το σχολιασμό της παράστασης του *Κωνσταντίνου Παλαιολόγου*, του Ζαμπέλιου στην *Εφημερίδα*, 15 και 23-4-1883, στο *Μη Χάνεσαι*, 20 και 27-4-1883, και στην *Παλιγγενεσία*, 23-4 και 7-5-1883.

[61] Την ανάγκη συνεργασίας των εγχώριων επαγγελματικών θιάσων επισημαίνει ο ανώνυμος αρθρογράφος που μας παραδίνει σε συνέχειες μια εκτενή περιγραφή των αθηναϊκών θεαμάτων της θερινής περιόδου του 1883, βλ. *Νέαι Ιδέαι*, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 19-9-1883.

[62] *Παλιγγενεσία*, 18-3-1883: «Χθες το εσπέρας εν τω καταστήματι του συλλόγου 'Βύρωνος' εν μέσω πυκνοτάτου πλήθους εταίρων και ακροατών εγένετο η πρώτη συνεδρίασις του *εθνικού συλλόγου*, ούτινος σκοπός είναι η υποστήριξις της ελληνικής σκηνής και πρόεδρος ο κ. Α. Πετσάλης». Το δημοσίευμα τελειώνει με την είδηση της εκλογής του Μ. Αρνιωτάκη στην έδρα της διδασκαλίας της δραματικής σχολής του συλλόγου. Βλ. επίσης, *Εφημερίς*, 18-3-1883, όπου σημειώνεται ότι ο σύλλογος αριθμεί 50 μέλη. Το καταστατικό του 1883, περιλαμβάνει 23 άρθρα και υπογράφεται από το συμβούλιο το οποίο αποτελείται από τους Α. Πετσάλη (πρόεδρο), Γ. Κ. Ζηνόπουλο (αντιπρόεδρο), Δ. Τζανέ (γεν. γραμματέα), Δ. Σ. Ζαλούχο (έφορο του θεατρικού τμήματος), Δ. Ι. Βασιλόπουλο (ταμία) και Α. Ι. Αντωνιάδη (υπογραμματέα). Συνοδεύεται από «Εσωτερικό Κανονισμό», ο οποίος χωρίζεται σε εννέα κεφάλαια που αριθμούν συνολικά 66 άρθρα και ρυθμίζουν αναλυτικότερα τα επιμέρους ζητήματα του καταστατικού.

[63] Το παράθεμα από την εφημερίδα, *Νέαι Ιδέαι*, 26-11-1883, όπου επιδοκιμάζεται η μετονομασία του Εθνικού Συλλόγου σε Εθνικό Δραματικό Σύλλογο, βλ. επίσης, *Νέαι Ιδέαι*, 3-12-1883. Στην *Παλιγγενεσία*, 18-11-1883, συναντάμε για πρώτη φορά το σύλλογο με τη νέα ονομασία του.

στόχο του 1877 -«την ανύψωσιν του εθνικού φρονήματος»- και εμπιστεύεται τον ίδιο -μάλλον ακατάλληλο- άνθρωπο στη θέση κλειδί του εφόρου του θεατρικού τμήματος, τον Δ. Σ. Ζαλούχο.[64] Παρά ταύτα η αυτοτελής έκδοση του καταστατικού το 1883 συνοδεύεται από έναν και μοναδικό «Ειδικό Κανονισμό» που αφορά αποκλειστικά στο Θεατρικό Τμήμα του Εθνικού Συλλόγου, το οποίο «ασχολείται περί την θεωρητικήν και πρακτικήν μέριμναν υπέρ του Ελληνικού θεάτρου, προς μόρφωσιν ηθοποιών και κατάρτισμόν εθνικών δραματικών θιάσων, προς διδασκαλίαν Ελληνικών δραμάτων και ξένων διακεκριμένων ποιητών».[65]

Τα εννέα κεφάλαια του ειδικού κανονισμού ρυθμίζουν μια σειρά πολύ σημαντικών ζητημάτων γύρω από την ανάπτυξη της σκηνικής τέχνης, μέσα από τα οποία προβάλλει με ενάργεια η έμφαση του συλλόγου στην εκπαίδευση και αποκατάσταση των ηθοποιών.[66] Δεν πρόκειται για ένα γεγονός μικρής σημασίας καθώς πιθανά έχουμε μπροστά μας τον πρώτο ειδικό κανονισμό στη μετεπαναστατική Ελλάδα που διευθετεί αναλυτικά τους όρους λειτουργίας μιας εγχώριας δραματικής σχολής.[67]

Συγκεκριμένα στο τρίτο κεφάλαιο του ειδικού κανονισμού καθορίζονται κατ' αρχήν τα μαθήματα: «α) ιστορία της δραματικής τέχνης, β) πρακτική ερμηνεία και ανάλυσις δραμάτων αρχαίων και νέων ως προς την πλοκήν τους χαρακτήρας και την κάθαρσιν, γ) απαγγελία και δ) υποκριτική».[68] Η «ανάλυσις» των αρχαίων δραμάτων, με άξονα τους αριστοτελι-

[64] Στην πρώτη συνεδρίαση μετά την αναγέννηση του Εθνικού Συλλόγου, ο «κοσμητής» του, Ν. Γουναράκης, μίλησε για την επίδραση του εθνικού θεάτρου σε τρεις, κυρίως, τομείς: α) στη διάπλαση των ηθών β) στην «καταλληλοτέραν και φυσικοτέραν διεύθυνση της γλώσσης» και γ) στην «ανύψωσιν του εθνικού φρονήματος», βλ. *Παλιγγενεσία,* 18-3-1883. Ο έφορος του θεατρικού τμήματος του 1883 -οι αρμοδιότητες του οποίου προβλέπονται ιδιαίτερα ενισχυμένες στο καταστατικό- ο Δ. Σ. Ζαλούχος, σύμφωνα με το δημοσίευμα του *Ελληνικού Λαού,* 25-5-1877, ήταν πρόεδρος του τότε νεοσύστατου Εθνικού Συλλόγου. Ο Ζαλούχος «κυριώτατος των ιδρυτών», «περιέπλεξε τον Σύλλογον εις τρεις δίκας και εδαπάνησε περί τας δέκα χιλιάδας δρχ. όπως ουλίση τους τριακοσίους του Λεωνίδα του Πισά γενναίως πεσόντας ... επί σκηνής...», και υπήρξε τελικά, αποπεμπόμενο μέλος του συλλόγου, βλ. *Εφημερίς,* 17-1-1884.

[65] *Εθνικού Συλλόγου Καταστατικόν, Εσωτερικός Κανονισμός και Ειδικός Κανονισμός του Θεατρικού Τμήματος,* Αθήνα 1883. Στο δεύτερο άρθρο του καταστατικού διευκρινίζεται ότι ο σκοπός της σύστασης του Εθνικού Συλλόγου «επιδιώκεται α) διά της θεωρητικής και πρακτικής μερίμνης υπέρ του εθνικού θεάτρου, β) δι' εκδόσεως εφημερίδος, γ) διά συζητήσεως θεμάτων και αναγνώσεως διατριβών περί Ελληνικών πραγμάτων, και δι' άλλων παραπλήσιων μέσων και έργων». Το πέμπτο κεφάλαιο του καταστατικού, αρθ. 12, αναφέρει ότι ο σύλλογος πέραν του θεατρικού τμήματος, διατηρεί και δεύτερο τμήμα το οποίο ασχολείται με την έκδοση εφημερίδος. Αλλά κανένας ειδικός κανονισμός δεν διευθετεί τη λειτουργία αυτού του τμήματος και αν συνυπολογίσουμε την ανυπαρξία σχετικών πληροφοριών στον τύπο που ερευνήθηκε, το πιθανότερο είναι ότι το τμήμα της εφημερίδας δεν λειτούργησε. Τον ειδικό κανονισμό του θεατρικού τμήματος, βλ. στις σελίδες, 17-31 και το παράθεμα από το πρώτο άρθρο, στη σελίδα 17.

[66] Στα ζητήματα που σχετίζονται με τους εγγραφέντες στη δραματική σχολή, τους υποτρόφους, τους αποφοίτους δοκίμους, τη μισθοδοσία των ηθοποιών και τους θιάσους, αφιερώνονται τέσσερα κεφάλαια και συνολικά 59 άρθρα, ενώ «περί της κατασκευής θεάτρων» μόλις ένα άρθρο, στο κεφ. Θ'. Το ζήτημα της ανέγερσης θεάτρου απασχόλησε αρχικά τον Εθνικό Σύλλογο, βλ. *Στοά,* 26-11-1883 και *Παλιγγενεσία,* 29-9 και 5-10-1884. Στη συνέχεια ένα τέτοιο ενδιαφέρον παραμερίστηκε και το γεγονός θα πρέπει να σχετίζεται με τη σύσταση ανεξάρτητης ανώνυμης μετοχικής «Θεατρικής Εταιρίας», η οποία εκδίδει το καταστατικό της την ίδια χρονιά με τον Εθνικό Σύλλογο, βλ. *Καταστατικόν της ανωνύμου Θεατρικής Εταιρίας Αθηνών,* Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Γ. Σταυριανού 1883, Βιβλιοθήκη Β.Ι.Ε., αρ. εισαγωγής 2048.

[67] Η νεότερη έρευνα δεν έχει εντοπίσει έναν ανάλογο ειδικό κανονισμό μέχρι το 1883, αλλά εξακολουθούμε να μην διαθέτουμε μια πλήρη εικόνα των δραστηριοτήτων του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου, η οποία θα έριχνε περισσότερο φως στο όλο ζήτημα.

[68] *Εθνικού Συλλόγου Καταστατικόν,* ό.π., κεφ. Γ', άρθρο 2.

κούς όρους, μας επιτρέπει να προϊδεαστούμε για την επιθυμία του συλλόγου να δημιουργήσει τους απαραίτητους δεσμούς με το προγονικό μεγαλείο. Στη συνέχεια του ίδιου κεφαλαίου ορίζονται τα προσόντα των έμμισθων καθηγητών της Σχολής, τα τμήματα και οι τάξεις των μαθητών, τα κριτήρια της εγγραφής των τελευταίων, οι εξετάσεις και τα διπλώματα των αποφοίτων ηθοποιών με το βαθμό «δοκίμου».[69] Αξίζει την προσοχή μας η επιμονή του συλλόγου στον πρακτικό χαρακτήρα της υποκριτικής, καθώς προβλέπεται ότι τα θεωρητικά μαθήματα πρόκειται να διδαχτούν από διδάκτορες της φιλοσοφίας ή από αναγνωρισμένο από το σύλλογο πρωταγωνιστή ή α' τάξεως ηθοποιό, ενώ η υποκριτική διδάσκεται αποκλειστικά από τον τελευταίο.[70]

Μέσα στις προθέσεις του Εθνικού Συλλόγου είναι η αποστολή υποτρόφων στην Ευρώπη.[71] Ο ειδικός κανονισμός ρυθμίζει επίσης με ακρίβεια τις βαθμίδες και τους αντίστοιχους μισθούς των ηθοποιών που θα αποφοιτήσουν από τη σχολή, τον τρόπο διορισμού τους στους θιάσους του συλλόγου, τον χρόνο υπηρεσίας τους, κ.α.[72] Μια από τις πιο σημαντικές μέριμνες του συλλόγου αφορά στους αυτοδίδακτους επαγγελματίες ηθοποιούς, τους οποίους, όχι μόνο δεν παραδέχεται ως ανεπίδεκτους μαθήσεως όπως δηλώνει ο Σκυλίσσης το 1877, αλλά επιθυμεί να 'αποκαταστήσει' παρέχοντάς τους, μετά από σύντομη δοκιμασία, τον απαραίτητο 'επιστημονικό' τίτλο.[73]

Οι προδιαγραφές του ειδικού κανονισμού για τη λειτουργία της δραματικής σχολής θεμελιώνουν τη σκηνική τέχνη πάνω στα ευρωπαϊκά πρότυπα.[74] Και μοιάζουν να έχουν υποβαθμίσει την «ανάπτυξη του εθνικού φρονήματος», καθώς οι ειδικές ρυθμίσεις δεν συζητούν πουθενά τον τρόπο που θα υλοποιηθεί ο εθνικός προσανατολισμός προς τον οποίο δείχνει επίμονα και διαχρονικά το πρώτο-πρώτο άρθρο του καταστατικού. Η εθνική διάσταση ωστόσο, διαπερνά χωρίς αμφιβολία τη δραστηριότητα που θα αναπτύξει ο σύλλογος την πρώτη διετία της αναγέννησής του. Στην πράξη επιχειρείται εκ νέου, η καταστατική σύζευξη των δύο άσχετων και εν πολλοίς ασυμβίβαστων στόχων, εθνικού-μεγαλοϊδεατικού και καλλιτεχνικού-εξευρωπαϊστικού και μαζί με μια σειρά ακόμα σοβαρών εμποδίων, θα οδηγήσει το σύλλογο στο ναυάγιο μιας φιλόδοξης κατά τα άλλα περιπέτειας.

Ο Εθνικός Δραματικός Σύλλογος πραγματοποιεί μια δυναμική εμφάνιση στη διετία 1883-1884. Στην υπηρεσία του έχει ταχθεί μια πλειάδα από επιφανείς πανεπιστημιακούς και λογίους, ενώ στη θέση του επίτιμου προέδρου βρίσκεται ο οικονομικά ισχυρός ομογενής, ο οποί-

[69] Ό.π., κεφ. Γ', «Περί Δραματικής Σχολής», άρθρα 3-19.

[70] Ό.π., άρθρο 3.

[71] Ό.π., κεφ. Δ', «Περί υποτρόφων ηθοποιών», άρθρο 1. Στο ίδιο κεφάλαιο ρυθμίζονται τα κριτήρια για τη συμμετοχή στο διαγωνισμό, τα τροφεία της υποτροφίας (350 δρχ. ανά μήνα) και οι υποχρεώσεις των υποτρόφων απέναντι στο σύλλογο, μετά το πέρας των σπουδών τους.

[72] Ό.π., κεφ. Ε', «Περί ηθοποιών», άρθρα 1-22. Οι μισθοί των ηθοποιών ορίζονται στο άρθρο 12 το οποίο προβλέπει για τους πρωταγωνιστές αμφοτέρων των φύλων μισθό 400 δρχ. το μήνα, για άνδρες «Α' τάξεως» 320 δρχ., Β' 280 δρχ., Γ' 200 δρχ. και για τους δοκίμους 150 δρχ. Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι μισθοί των δυσεύρετων για την ελληνική σκηνή γυναικών, προβλέπονται μεγαλύτεροι από εκείνους των ανδρών κατά 20-30 δρχ. σε όλες τις βαθμίδες, πλην της βαθμίδας του πρωταγωνιστή.

[73] Ό. π., κεφ. Ε', άρθρο 17: «Το θεατρικόν τμήμα δύναται ναναγνωρίση ως ηθοποιούς και τους άνευ θεωρητικής εν ωργανωμένη δραματική σχολή παιδεύσεως εξασκούντας το επάγγελμα τούτο, μετά προηγουμένην όμως υπό της εξεταστικής επιτροπείας δοκιμασίαν γενομένην κατά τους αυτούς ως και περί των εκ της σχολής εξερχομένων ηθοποιών τύπους». Βλ. επίσης, τα άρθρα 18 και 20.

[74] Ρητή αναφορά για το πρότυπο του Εθνικού Συλλόγου, βρίσκουμε στην αγγελία της πρώτης παράστασης, το 1883, όπου σημειώνεται ότι ο σύλλογος υιοθέτησε το «γαλλικόν σύστημα», βλ. *Εφημερίς*, 16-3-1883.

ος σε μερικά χρόνια θα αναλάβει την οικοδομή του θεάτρου, ο Α. Συγγρός.[75] Οι εταίροι του καλούνται συχνά δια του τύπου σε τακτικές συνελεύσεις, η κινητοποίηση για την οικονομική υποστήριξη των σχεδίων του απλώνεται σε μεγάλη γεωγραφική κλίμακα ακόμα και εκτός ελληνικών συνόρων, και από τις εισφορές εταίρων και μη συγκεντρώνονται αξιοπρόσεκτα ποσά.[76] Τα άρθρα του ειδικού κανονισμού του θεατρικού τμήματος σε συνδυασμό με τις αλλεπάλληλες αγγελίες στις εφημερίδες της εποχής πιστοποιούν την εγρήγορση του συλλόγου προς τρεις κατευθύνσεις: την εκπαίδευση νέων ηθοποιών και την 'αποκατάσταση' των παλαιότερων·[77] τον καταρτισμό του δραματολογίου·[78] τη διαμόρφωση «Εθνικού Δραματικού Θιάσου».[79]

[75] Βλ. το οπισθόφυλλο της έκδοσης του καταστατικού του 1883, όπου καταχωρίζονται, τα ονόματα των μελών του διοικητικού συμβουλίου, όπως υπογράφουν και στο εσωτερικό του καταστατικού, (βλ. παραπάνω), με συμπληρωμένο εδώ το όνομα του διευθυντή της δραματικής βιβλιοθήκης: Αρ. Προβελέγγιος. Ακολουθούν τα ονόματα της «Κοσμητείας» (Ν. Γουναράκης κοσμητής, Κ. Μπαλίδης και Γ. Χαριτιάδης γραμματείς), της «Νεωτέρας Οικονομικής του Θεάτρου Επιτροπείας» (Α. Συγγρός, Ι. Χωρέμης, Μ. Μελάς, Π. Τσόλας, Σ. Σκουλούδης, Α. Σκουζές, Μ. Νεγραπόντης), της «Επιτροπείας των κριτών των δραμάτων» (Σ. Κουμανούδης, Θ. Αφεντούλης, Δ. Σεμιτέλος, Γ. Καραμήτσας), της «Εφορευτικής του εν Αθήναις Θεάτρου επιτροπείας» (Δ. Σ. Σούτσος, Α. Φλέσσας, Δ. Πετρίδης, Ε. Σχινάς) και τέλος της «Εξεταστικής της Δραματικής Σχολής και των ηθοποιών επιτροπείας» (Α. Ι. Αντωνιάδης, Γ. Παράσχος, Γ. Καρβούνης, Ι. Καμπούρογλους, Μ. Αρνιωτάκης, Ι. Δραγάτσης). Ο *Ραμπαγάς*, 31-3-1883, πριν ακόμα προλάβουν να δραστηριοποιηθούν τα μέλη των επιτροπών του συλλόγου, επισημαίνει την ακαταλληλότητα των προσώπων που έχουν επιλεγεί: «Ο Εθνικός Σύλλογος εξέλεξεν ως κριτάς των δραμάτων τον κύριον Αφεντούλη και τον κύριον Καραμήτσαν ων μεν ο πρώτος θα εξετάζη αυτά υπό φαρμακολογικήν έποψιν, ο δε δεύτερος υπό παθολογικήν».

[76] Προσκλήσεις για γενικές συνελεύσεις των εταίρων του Εθνικού Συλλόγου δημοσιεύονται συχνά στην *Παλιγγενεσία*, βλ. ενδεικτικά, 9, 20, 26-4-1883, 17-3-1884, κ.α. Σχετικά με τις οικονομικές εισφορές, ενδεικτικά είναι τα παρακάτω δημοσιεύματα: *Εφημερίς*, 18-4-1883, ο Μ. Μελάς προσφέρει στον Εθνικό Σύλλογο 500 δρχ. «προς ενίσχυσιν της υπέρ του σωματείου τούτου επιδιωκομένης συγκρότησης ελληνικού θιάσου». *Παλιγγενεσία*, 28-4-1883, ο Στέφανος Σκουλούδης έδωσε στον Εθνικό Σύλλογο 500 δρχ. Το *Μη χάνεσαι*, 7-4-1883, κατηγορεί το σύλλογο για «ζηπιανιά». Οι εισφορές συνεχίζονται και την επόμενη χρονιά, βλ. *Ώρα, Παλιγγενεσία, Εφημερίς*, 23-2-1884, *Παλιγγενεσία*, 23-3 και 21-7-1884, *Στοά*, 24-3 και 22-7-1884, και *Ώρα*, 29-10-1884. Επιπλέον η σύγκλητος του Πανεπιστημίου αποφασίζει παμψηφεί να προσφέρει στο σύλλογο 400 δρχ. ετησίως, βλ. *Παλιγγενεσία*, 23-3-1884, και το δημοτικό συμβούλιο Πειραιά, 300 δρχ., *Στοά*, 24-3-1884. Στην *Παλιγγενεσία*, 17-8-1884, δημοσιεύονται τα ποσά των εισφορών από πολλούς δήμους της Πελοποννήσου, αλλά και ιδιώτες. Ομοίως στην *Παλιγγενεσία*, 29-11 και 8-12-1884, δημοσιεύονται τα ποσά εισφορών από δήμους της Θεσσαλίας.

[77] Οι αγγελίες για εγγραφές νέων μαθητών, αλλά και για τις κατατακτήριες εξετάσεις παλιότερων ηθοποιών, δημοσιεύονται στον τύπο από τις αρχές Μαΐου του 1883, βλ. *Εφημερίς*, 3-5-1883, *Παλιγγενεσία*, 4-5-1883, *Ώρα*, 4-5-1883, όπου και σχετικά αποσπάσματα του ειδικού κανονισμού. Η έναρξη των μαθημάτων της σχολής από τον Μ. Αρνιωτάκη (καθημερινά 9-12 π. μ. και 3-5 μ.μ.), γίνεται στις 20-10-1883, ενώ συνεχίζονται οι εγγραφές με ειδική μνεία στις δυσεύρετες μαθήτριες, βλ. *Εφημερίς*, 20-10-1883. Το ίδιο δημοσίευμα μας πληροφορεί ότι το γραφείο της σχολής βρίσκεται στον κήπο Γερανίου, πίσω από το χειμερινό θέατρο. Βλ επίσης, *Παλιγγενεσία*, 19-10-1883 και *Εφημερίς*, 23-10-1883.

[78] Μετά την πρώτη συνέλευση του Εθνικού Συλλόγου καλούνται οι Έλληνες δραματικοί ποιητές και μεταφραστές δραμάτων, να αποστείλουν στα γραφεία του συλλόγου τρία αντίτυπα των έργων τους, προκειμένου να καταρτισθεί το δραματολόγιο του συλλόγου. Για την ενημέρωση των ενδιαφερομένων δημοσιεύεται απόσπασμα του κεφαλαίου Η′ του ειδικού κανονισμού, όπου μεταξύ άλλων ρυθμίζονται οι αμοιβές των δραματουργών, βλ. *Νέαι Ιδέαι*, 24-3-1883.

[79] Το έκτο κεφάλαιο του ειδικού κανονισμού, «Περί θιάσων», μέσα από τα 13 άρθρα του, ρυθμίζει τη σύνθεση τέτοιων θιάσων οι οποίοι συγκροτούνται «είτε εκ των υπαρχόντων και αναγνωρισθέντων ηθοποιών, είτε εκ των της σχολής εξερχομένων». Διευθετεί επίσης τον τρόπο που ορίζεται ο θιασάρχης και περιγράφει τα ειδικά του καθήκοντα, καθώς και τα ζητήματα που έχουν να κάνουν με την οικονομική διαχείριση του θιάσου.

Οι «εταίροι» του Εθνικού Συλλόγου, φοιτητές -και όχι ακόμα οι μαθητές της δραματικής σχολής- βιάζονται να δώσουν ένα δείγμα των προσπαθειών που θα ακολουθήσουν. Η νέα εκκίνηση ωστόσο, αν και χρονικά συμβαδίζει με την εξόρμηση της γενιάς του '80, παρουσιάζεται προσηλωμένη στις παλιές δοκιμασμένες συνταγές που βγαίνουν από την πένα του γραμματέα του συλλόγου, του Α. Αντωνιάδη. Τη θέση της *Κατάρας της Μάνας* και του *Παυσανία του Λακεδαιμόνιου*, δηλαδή των δραμάτων των πρώτων παραστάσεων της διετίας 1877-78, θα πάρει στα 1883, ο *Κρίσπος ο υιός του Μεγάλου Κωνσταντίνου*, η τραγωδία που επαινέθηκε στον Βουτσιναίο ποιητικό διαγωνισμό πριν από δεκατέσσερα ολόκληρα χρόνια[80] Ο σύλλογος διακηρύττει ότι υιοθέτησε το γαλλικό σύστημα κατά το οποίο προηγείται της παράστασης σύντομη ανάλυση του δράματος, αλλά ο ομιλητής δεν παραλείπει να συνδέσει την κίνηση του εκσυγχρονισμού με τις εθνικές ανάγκες και να προσθέσει «ολίγα τινά περί της εκ του θεάτρου ωφελείας εν γένει και της επιρροής αυτού επί του εθνικού φρονήματος».[81] Η πρώτη παράσταση στη φάση της αναγέννησης του Εθνικού Συλλόγου απασχόλησε τις εφημερίδες της εποχής, αλλά δεν μπόρεσε να εξασφαλίσει την αίγλη που θα δυνάμωνε το κύρος της παρουσίας του. Δεν έλειψαν ωστόσο, οι φίλα προσκείμενοι που βρήκαν ότι ο σύλλογος είναι «αληθώς παντώς επαίνου και πάσης ενθαρρύνσεως άξιος [...] αναλαβών το επιπονώτατον έργον του δημιουργήσαι γνησίαν εθνικήν σκηνήν».[82]

Ο Μ. Αρνιωτάκης δεν είναι μόνο ο σταθερός δάσκαλος υποκριτικής της δραματικής σχολής, αλλά και ο θιασάρχης του «Εθνικού Δραματικού Θιάσου» του Εθνικού Συλλόγου, για τη θερινή περίοδο του 1883.[83] Το προσωπικό αυτού του θιάσου αποτελούν οι πρώτοι και πιθανά οι τελευταίοι επαγγελματίες ηθοποιοί, που υπέβαλλαν αίτηση για αναγνώριση στη δραματική σχολή του συλλόγου.[84] Το πείραμα είχε πραγματικό ενδιαφέρον καθώς έφερνε εγγύτερα τους επαγγελματίες ηθοποιούς με τους ερασιτέχνες, ενώ ταυτόχρονα αποσκοπούσε να

[80] Ο Βουτσιναίος του 1869, βράβεψε την κωμωδία *Ο πλουτήσας σκυτοτόμος* και επαίνεσε την τραγωδία *Κρίσπος*, αμφότερα έργα του Α. Αντωνιάδη, και ο συγγραφέας έσπευσε να τα εκδώσει μέσα στην ίδια χρονιά, βλ. αγγελία έκδοσης που υπογράφει ο ίδιος στην *Αλήθεια*, 13-11-1869, όπου και η υπόθεση των δύο έργων. Πολύ σύντομα, στις αρχές του επόμενου έτους, η τραγωδία παραστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη, από το θίασο Σούτσα-Ταβουλάρη, βλ. *Κωνσταντινούπολις*, 28-2-1870 και Θ. Χατζηπανταζής: *Από του Νείλου...*, ό. π., τ. Α2, σσ. 720-721. Η παράσταση των «εταίρων» του Εθνικού Συλλόγου, με το ίδιο έργο επρόκειτο να δοθεί στο χειμερινό θέατρο Αθηνών. Αναγγέλλεται για τις 29-4-1883, αλλά μετά από διακοπή του φωτισμού δύο φορές, η παράσταση ολοκληρώθηκε μόνο στις 16-5-1883, και η προσπάθεια να επαναληφθεί στις 22-5-1883 δεν ευοδώθηκε, βλ. *Παλιγγενεσία*, 28 και 29-4, 4, 6, 7, 9, 12, 16, 17-5-1883, *Νέαι Ιδέαι*, 28-4, 6, 16, 21-5-1883, *Εφημερίς*, 30-4, 6, 7, 15, 16, 17, 21, 22, 23-5-1883. Τη διδασκαλία είχε αναλάβει ο Μ. Αρνιωτάκης και τα γυναικεία πρόσωπα υποκρίθηκαν η Ελένη Αρνιωτάκη και η Άννα Νικηφόρου.

[81] Την προκαταρκτική ομιλία της παράστασης του *Κρίσπου*, είχε αναλάβει ο Αρ. Προβελέγγιος, για τα παραθέματα, βλ. *Εφημερίς*, 16-3-1883. Βλ. επίσης, *Παλιγγενεσία*, 16 και 17-5-1883.

[82] Απόσπασμα από τη θετική αποτίμηση της παράστασης του *Κρίσπου*, στην *Παλιγγενεσία*, 17-5-1883.

[83] *Εφημερίς*, 31-5-1883.

[84] Στην εφημερίδα *Νέαι Ιδέαι*, 4-6-1883, δημοσιεύεται το πρόγραμμα του Εθνικού Δραματικού Θιάσου του Εθνικού Συλλόγου, το οποίο μας παραδίνει τα ονόματα των επαγγελματιών που ζήτησαν με αίτησή τους να αναγνωριστούν από τη δραματική σχολή του συλλόγου: «Άνδρες: Μιχαήλ Αρνιωτάκης (θιασάρχης), Αντ. Τασσόγλους, Αλέξ. Πίστης, Δημ. Πίστης, Γρ. Βασιλειάδης, Χαρ. Δημητρουλόπουλος, Μ. Μιχαηλίδης, Ευάγγελος Παντόπουλος, Παντελής Ρούσος, Ιωάννης Ράμφος, Λουδοβίκος Γάτ, εις φροντιστής, εις γραφεύς και εις λογιστής του θιάσου. Γυναίκες: Ελένη Αρνιωτάκη, Αμαλία Πίστη, Ελένη Μιχαηλίδου, Δημητρουλοπούλου, Αριάδνη Α. Τασσόγλου, Ευανθία Ράμφου». Το προσωπικό του θιάσου πρόκειται να συμπληρώνουν οι μαθητές και μαθήτριες της δραματικής σχολής. Βλ. επίσης, *Εφημερίς*, 7-6-1883.

σβήσει το στίγμα της κατωτερότητας από τους απαίδευτους θεατρίνους και να κατοχυρώσει την επαγγελματική τους ταυτότητα. Ο Εθνικός Σύλλογος αναλαμβάνει τη μίσθωση του Απόλλωνα και το γεγονός χαιρετίζεται ως μια γενναία κίνηση υπέρ της αναβάθμισης της ελληνικής σκηνής.[85]

Το ευρωπαϊκό -και όχι πρωτότυπο ελληνικό- δράμα του Αλ. Δουμά, η *Αικατερίνη Χόβαρτ*, που εγκαινίασε τη σειρά των παραστάσεων του μεικτού θιάσου του Εθνικού Συλλόγου, όχι μόνο δεν επιβεβαίωσε τις υπέρμετρα φιλόδοξες προσδοκίες, αλλά κατέδειξε ακόμα μια φορά τα εμπόδια που δεν επιτρέπουν στους δύο κόσμους μια δημιουργική ώσμωση.[86] Η σιωπή που ακολούθησε σχετικά με την τύχη του «Εθνικού Δραματικού Θιάσου», το πιθανότερο φανερώνει το αδιέξοδο της όλης προσπάθειας. Οι επαγγελματίες ηθοποιοί του ίδιου θιάσου, συνεχίζουν βέβαια να εξασφαλίζουν τον άρτον τον επιούσιον δίνοντας παραστάσεις στον Απόλλωνα, σε ολόκληρη τη θερινή περίοδο του 1883, αλλά δεν μνημονεύεται πια η «επιτροπεία» του Εθνικού Συλλόγου. Αντίθετα ο θίασος εμφανίζεται ξανά με την επωνυμία «Ευριπίδης» όπως ήταν από παλιότερα γνωστή η ομάδα του Μ. Αρνιωτάκη, και ενίοτε γίνεται λόγος για συνεργασία του θιάσου με άλλους επαγγελματίες.[87]

Τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν πολύ καλύτερα για τη μαθητιώσα νεολαία που κατάρτισε τον πίνακα εγγραφέντων του δραματικού τμήματος του Εθνικού Συλλόγου. Ο θίασος των νεαρών μαθητών και φοιτητών δοκιμάζεται στη σκηνή της Αθήνας, ανασύροντας από το χρονοντούλαπο του δραματολογίου του συλλόγου τον *Λεωνίδα εν Θερμοπύλαις* του Pichat, στην έμμετρη μετάφραση του Α. Βλάχου.[88] Το «αρχαΐζον είδος των χορών» της παράστασης και η «εθνική» υπόθεση της τραγωδίας ίσως εξασφάλιζαν την πρωτοβάθμια επιτυχία για μια παράσταση υπέρ του ταμείου της Εθνικής Αμύνης, όπως απαιτούσαν οι ιστορικές συντεταγμένες του 1877. Στο μεταίχμιο 1883-84 όμως, ακόμα και οι θερμοί υποστηρικτές της δραματικής σχολής του Εθνικού Συλλόγου, δεν αρκούνται στα πατριωτικά μηνύματα του *Λεωνίδα* και εκφράζουν πολύ συγκρατημένα τους επαίνους τους για την παράσταση.[89] Οι απαιτητικότεροι από τους σχολιαστές μοι-

[85] Βλ. ενδεικτικά, *Εφημερίς*, 31-5-1883 και *Παλιγγενεσία*, 4 και 9-6-1883.

[86] Η πρώτη παράσταση με την *Αικατερίνη Χόβαρτ*, και την κωμωδία *Θ' αυτοχειριασθώ*, δίνεται στις 11-6-1883. Η *Παλιγγενεσία*, 13-6-1883, βιάζεται να υποδείξει: «Ηθέλομεν επιστήσει την προσοχήν του τε διευθυντού του θιάσου και των λοιπών ηθοποιών εις την εκλογήν των δραμάτων, εκ της επιτυχούς εκλογής των οποίων εξαρτάται το παν. Ομολογουμένως δε η εκλογή του προχθεσινού δράματος ήτο κατά τι ατυχής». Περιορισμένα σχόλια για την παράσταση, βλ. επίσης, *Νέαι Ιδέαι*, 13-6-1883, *Εφημερίς*, 12-6-1883.

[87] Ειδήσεις σχετικά με τις παραστάσεις του θιάσου, βλ. *Εφημερίς*, 10, 12, 15, 16, 17, 18, 23, 28, 29, 31- 6 και 2, 4, 20, 23, 24, 25-7-1883. *Παλιγγενεσία*, 15, 16, 18, 23, 25, 29-6 (εδώ γίνεται λόγος για την ένωση του θιάσου «Ευριπίδης», του Αρνιωτάκη με τον θίασο του Δ. Κοτοπούλη), και 2-7-1883. *Νέαι Ιδέαι*, 13, 18, 23-6-1883, κ. εξ.

[88] *Εφημερίς*, 16-11-1883: «Αι παραστάσεις θα ποικίλονται δι' ασμάτων και χορών ψαλλομένων υπό φοιτητών και μαθητών ους εδίδαξεν ο μουσικοδιδάσκαλος κ. Σακελλαρίδης. [...] Προμηνύεται δε και η πρώτη παράσταση και αι μετ' αυτήν επιτυχείς διά το αρχαΐζον είδος των χορών και την μεγάλην επιμέλειαν ήτις κατεβλήθη όπως το έργον προσδεύση και κατορθωθή τέλος να υπάρχη λόγου άξιον ελληνικόν θέατρον», βλ. επίσης, *Εφημερίς*, 19-11-1883, *Πρόνοια*, 17 και 19-11-1883, *Παλιγγενεσία*, 18 και 19-11-1883, *Νέαι Ιδέαι*, 16-11-1883.

[89] Η παράσταση των μαθητών του Εθνικού Συλλόγου δόθηκε στις 19, επαναληφθηκε στις 20-11-1883 και μια τρίτη παράσταση δόθηκε στις 5-12-1883 στο χειμερινό θέατρο Αθηνών, βλ. *Νέαι Ιδέαι*, 3 και 5-12-1883, *Παλιγγενεσία*, 5-12-1883. Με επιφυλάξεις επαινεί τους ερασιτέχνες η *Εφημερίς*, 20-11-1883, ενώ εγκωμιαστικά είναι τα σχόλια της *Παλιγγενεσίας*, 25-11-1883. Χαρακτηριστικές είναι οι παρατηρήσεις στην εφημερίδα, *Νέαι Ιδέαι*, 22-11-1883, όπου ο ανώνυμος αρθρογράφος που παρακολούθησε την παράσταση σημειώνει: «Αλλ' ο κόσμος απέδειξε την εσπέραν ταύτην διά των ζωηρών χειροκροτήσεων του ότι θέλει να ενθαρρύνη και να ενισχύση την νέαν δρα-

άζουν να έχουν χάσει την υπομονή τους με τα πειράματα και τα μεγαλεπήβολα σχέδια του συλλόγου και θα διαφωνήσουν πλέον ανοιχτά με την επαναδραστηριοποίησή του.[90] Την εποχή που ο αρμένικος θίασος του Μπεγλιάν με τον *Λεπλεπιτζή Χορ-Χόρ Αγά*, συναρπάζει μια μεγάλη μερίδα του κοινού της Αθήνας, καθώς ο θιασάρχης «είναι φωτογράφος εις τα ανατολίτικα πρόσωπα τα οποία παίζει», ο Εθνικός Σύλλογος παραμένοντας προσηλωμένος σε ένα τόσο παρωχημένο δραματολόγιο, έχει πραγματικά μηδαμινές πιθανότητες να πετύχει.[91]

Ακόμα όμως και όταν θα προσπαθήσει να παρακολουθήσει στοιχειωδώς την αλλαγή του δραματολογίου, προς την οποία ωθούν οι σαιξπηρικές παραστάσεις του Ν. Λεκατσά, και ανεβάζει τον *Ιούλιο Καίσαρα*, ως κυριολεκτικό διάλειμμα στο σταθερό πλέον ρεπερτόριο των ιστορικών δραμάτων του Αντωνιάδη, η παράσταση αποτυπώνει τις μεγάλες αδυναμίες του ερασιτεχνικού θιάσου.[92] Η κατάσταση δεν βελτιώνεται ριζικά, όταν ο Εθνικός Δραματι-

ματικήν σχολήν. Υπολείπεται λοιπόν το καθήκον εις τους διευθύνοντας διδάσκοντας και διδασκομένους της σχολής ταύτης όπως φανώσιν άξιοι των πόθων του κοινού». Τέλος, οι μαθητές της σχολής πρέπει να αναλογισθούν ότι «δύνανται ν' αποτελέσωσιν εποχήν εν τη ιστορία της νεωτέρας υποκριτικής, ήτις τοσούτον καθυστερεί».

[90] Η *Εφημερίς*, 10-12-1883, επεφύλαξε δριμύτατη κριτική σε όλες ανεξαιρέτως τις επιλογές του συλλόγου: «Ο συστηθείς πέρυσιν, αν δεν απατώμεθα, σύλλογος, όστις επιτλοφορήθη αφ' εαυτού με την μετριόφρονα επωνυμίαν του Ε θ ν ι κ ο ύ, ήλθε με αξιώσεις Μεσσίου. [...] Εσπεατολόγησεν εν αγνοία των πλείστων περιωρισμένην μεν αλλά ποικιλόμορφον και ετερογενή σπρατιάν εκ βουλευτών καθηγητών, κληρικών, ναυτικών, διηγόρων, αξιοτίμων και ευϋπολήπτων μεν ατόμων, αλλά διατελούντων εις φανεράν μετά της τέχνης διάστασιν και επειράθη ν' ανεγείρη ή κάλλιον ειπείν να δημιουργήση απ' αρχής το ελληνικόν θέατρον εντός ενός έτους, εις όσον δηλαδή χρονικόν διάστημα απαιτείται όπως φυτρώσωσι και καρποφορήσωσιν αι κολοανθέαι». Ο ανώνυμος αρθρογράφος, κατηγορεί ευθέως έναν από τους «πρωτουργούς» του συλλόγου, τον Αντ. Αντωνιάδη, και καταλήγει: «Όλη η μυστηριώδης αύτη ενέργεια και η ματαιοσχολία κατέληξεν εις τας οικτράς *Θερμοπύλας* τας οποίας έσχομεν το ατύχημα να ίδωμεν [...] αι αώνιαι αυτοματικαί κινήσεις, η απαραίτητος επιτηδευμένη ακαμψία, η αδιόρθωτος κωμική και γελοία έμφασις, η συνήθης τερατώδης περί την διασκευήν αμέλεια ν [...] ανέσυραν εκ του βαράθρου της λήθης μίαν τραγωδίαν του Πισά, ψυχράν ως τα μάρμαρα της αρχαιότητος [...]. Δυστυχώς ο στόμαχος του δημοσίου δεν χωνεύει πλέον ευκόλως τους τοιούτους Σπαρτιατικούς ζωμούς». Ο Ν. Α. Αντωνόπουλος, θα απαντήσει ενυπόγραφα στην επίθεση της *Εφημερίδος*, με επιστολή του στην *Παλιγγενεσία*, 13-12-1883. Σατιρικά σχόλια, καυστικές επιθέσεις στη δραματουργία του Αντωνιάδη και διαφωνίες για την επαναδραστηριοποίηση του συλλόγου, διατύπωσαν επίσης, ο *Ασμοδαίος*, 1 και 22-5-1883, 1 και 22-1-1884, και 10-6-1884, το *Μη Χάνεσαι*, 27-7-1883, και ο *Ραμπαγάς*, 29-11-1884.

[91] Το σχόλιο για τον Μπεγλιάν, το οποίο καθρεφτίζει την έμφαση της εποχής στα νατουραλιστικά ιδεώδη, είναι από τον *Ραμπαγά*, 28-7-1883. Στην εφημερίδα *Νέαι Ιδέαι*, 26-11-1883, σημειώνεται ευθέως ότι ο Χορ-Χόρ Αγάς «εκτόπισε» το Λεωνίδα του Εθνικού Συλλόγου. Πέρα από τα διάσπαρτα σχόλια στον τύπο, μια περιεκτικότερη εικόνα για τη σύνθεση και τις απαιτήσεις του αθηναϊκού κοινού, στην περίοδο 1883-1886, μπορούμε να σχηματίσουμε από τα παρακάτω δημοσιεύματα: «Θέατρα Θεάματα και Διασκεδάσεις των Αθηνών», *Νέαι Ιδέαι*, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 19- 9- 1883, Ιδμ. «Παρεκβάσεις», *Εβδομάς*, 26-5-1885, Α. Π. Κ.: «Θέατρα και ήθη του λαού», *Εστία*, 31-8-1886, αρ. 557.

[92] Μέσα στο 1884 ο θίασος των μαθητών του συλλόγου θα παρουσιάσει τρία έργα του Α. Αντωνιάδη: τον *Λάμπρο Τζαβέλα* στις 19-1-1883 (επανάληψη στις 21-1-1883), τον *Κατσαντώνη* στις 24-11-1884 (επανάληψη 25-11-1884) και το *Μεσολόγγι και Κλείσοβα*, στις 15-12-1884 (επανάληψη στις 16-12-1884 και 6-1-1885). Ο *Ιούλιος Καίσαρ* παίζεται στις 23-2-1885 και αποτελεί το μοναδικό σαιξπηρικό έργο που ανεβάζει ο σύλλογος. Η *Εφημερίς*, 24-2-1885, κατηγόρησε και αυτή την παράσταση: «Εθαυμάσαμεν διά το τόλμημα των νεαρών ηθοποιών, οίτινες ουχί μόνον τους χαρακτήρας δεν ενόησαν αλλ' ούτε την φράσιν του ποιητού ηδύνατο πάντοτε ν' απαγγείλωσι μέχρι τέλους απροσκόπως. [...] Οι δε Ρωμαίοι πολίται οίτινες περιεβλήθησαν εικήν και ως έτυχε πάσης εποχής ενδύματα ως δήθεν ρωμαϊκά και μόλις ηδύναντο να συγκρατήσωσι τας προσθέτους μύσταξάς των και τας απάκτως προσκεκολλημένους πώγωνας [...] υπέρ το δέον μιμικοί, [...] η ζωηρότης των περιωρίζετο εις κραυγάς και μόνον [...] η σπάσις λίαν εκκλησιαστική. Ενόμιζε τις ότι ήσαν πρώην διάκονοι ή μοναχοί».

κός Σύλλογος συμπεριλαμβάνει στο πρόγραμμα των παραστάσεών του, πλάι στα πατριωτικά έργα του γραμματέα του, ένα μονόπρακτο του Δ. Κορομηλά και ποιήματα του Δ. Κόκκου, σε μια κίνηση που εμφανώς αποσκοπεί να προσεταιριστεί τις νέες δυνάμεις που ανατέλλουν από τους κόλπους της κοσμικής ερασιτεχνίας.[93]

Δεν ήταν μόνο οι δυναμικοί εκπρόσωποι της νέας γενιάς που καταδίκαζαν απερίφραστα τις αγκυλωμένες κινήσεις του Εθνικού Δραματικού Συλλόγου. Μια μερίδα από τους κύκλους της λογιοσύνης, ήδη από το 1877, αντιμετώπιζε με μεγάλες επιφυλάξεις, την επαφή του συλλόγου με τους απαίδευτους επαγγελματίες ηθοποιούς, και τα περιθώρια στένευαν καθώς ο ίδιος σύλλογος εξαντλούσε την περίοδο χάριτος για να παρουσιάσει ένα αξιόλογο έργο.[94] Χωρίς να έχει την ανεπιφύλακτη αποδοχή του συνόλου των λογίων-ερασιτεχνών, αλλά και χωρίς να κερδίζει την εμπιστοσύνη των επαγγελματιών, ο Εθνικός Δραματικός Σύλλογος μετεωρίζεται ανάμεσα σε δύο πόλους και αδυνατεί να συγκροτήσει ενιαία ταυτότητα, ενώ το πεδίο του μοιάζει να συρρικνώνεται απελπιστικά σε μια ομάδα ολίγων ερασιτεχνών, αφοσιωμένων στο πρόσωπο του ακούραστου γραμματέα του, του Α. Αντωνιάδη.

Παρά την ενεργό δράση στη διετία 1883-1884, ο Εθνικός Δραματικός Σύλλογος -όπως και ο Μουσικός Δραματικός Σύλλογος άλλωστε- δεν καταφέρνει να αποσπάσει ούτε μια κουβέντα από το βαρυσήμαντο -και καταδικαστικό για την ελληνική επαγγελματική σκηνή- άρθρο του Α. Βλάχου, το οποίο θα διατυπώσει για μια ακόμα φορά, το επιτακτικό αίτημα για εκπαίδευση των Ελλήνων ηθοποιών καθώς και την ανάγκη αλλαγής της υποκριτικής και του δραματολογίου.[95] Δια της σιωπής θα καταδικάσει τη δραστηριότητα του συλλόγου και ο *Ραμπαγάς*.[96]

Ο Εθνικός Δραματικός Σύλλογος συνέβαλλε στις ζυμώσεις για να προχωρήσει προς τη λύση του το ζήτημα της δημιουργίας σχολής υποκριτικής στην Ελλάδα του 19ου αι. Αδυνατούσε ωστόσο, να παρακολουθήσει στο σύνολό τους τις διακηρύξεις της γενιάς του '80, όπως αδυνατούσε να υλοποιήσει τα μεγαλόπνοα εξευρωπαϊστικά σχέδια της δραματικής του σχολής, στερούμενα μιας στέρεας οικονομικής βάσης και υποθηκευμένα εξαρχής στο «εθνικό» κεφάλαιο, στην υπηρεσία του οποίου είχε ταχθεί, τόσο ο επικρατέστερος δραματουργός του ρεπερτορίου του συλλόγου, όσο και ο αμετακίνητος δάσκαλος της υποκριτικής.[97] Η απόπει-

[93] *Εφημερίς*, 29-1-1886: στην παράσταση του *Κατσαντώνη*, του Αντωνιάδη και του *Θείου Αντώνιου*, του Δ. Κορομηλά απαγγέλλονται και ποιήματα του Δ. Κόκκου από τον ίδιο τον ποιητή, και όπως είναι αναμενόμενο τα σχόλια της *Εφημερίδος* είναι τώρα εγκωμιαστικά. Ομοίως στις 13-2-1886.

[94] Ο φιλολογικός σύλλογος Παρνασσός αποφασίζει να συνεργαστεί με το Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο, μέσα στο 1884. Δεν αργεί όμως να ακυρώσει τη συνεργασία, για να δώσει περισσότερο χρόνο και χώρο στον Εθνικό Σύλλογο, βλ. *Παρνασσός*, τ. Η', τχ. 9-11, Οκτ.-Νοέμ. 1884, σ. 738. Βλ. επίσης, *Στοά*, 26-2-1884, *Παλιγγενεσία*, 28-2-1884, *Παρνασσός*, τ. Η', τχ. 2, Φεβρ. 1884, σ. 192. Δύο χρόνια αργότερα, τα μέλη του Παρνασσού, απογοητευμένα από τη δραστηριότητα του Εθνικού Δραματικού Συλλόγου, προχωρούν σε νέες πρωτοβουλίες για την υποστήριξη του εθνικού θεάτρου, βλ. *Παρνασσός*, τ. Ι', τχ. 1, Σεπτ. 1886, σ. 48 και τ. Ι', τχ. 2, Οκτ. 1886.

[95] Α. Βλάχος: «Περί ελληνικού θεάτρου», *Εστία*, τχ. 471 και 472, 6-1-1885 και 13-1-1885 αντίστοιχα.

[96] Στην ανασκόπηση των θεαμάτων της Αθήνας, ο *Ραμπαγάς*, 24-6-1885, δεν κάνει καμιά μνεία στις παραστάσεις του Εθνικού Δραματικού Συλλόγου.

[97] Οι τίτλοι και μόνο των πολυάριθμων ιστορικών δραμάτων του Α. Αντωνιάδη, που εξακολουθούν να αντλούν το θέμα τους από όλες τις περιόδους της εθνικής ιστορίας, και εκδίδονται μέχρι το τέλος του 19ου αι., αρκούν, για να τεκμηριώσουν την σταθερή «εθνική» διάσταση στη δραματουργία του, βλ. ενδεικτικά, *Σκεντέρμπεης* (1889), *Ο Καλαματιανός Παναγιώτης* (1890), *Θεμιστοκλής ο Αθηναίος* (1893), *Η αυτοκράτειρα Ειρήνη* (1897). Οι ιδεολογικές αντιλήψεις του Μ. Αρνιωτάκη διατυπώνονται σε μια ομιλία του που εκδόθηκε αυτοτελώς με τον τίτλο: *Μελέτη περί θεάτρου υπό εθνικήν και κοινωνικήν έποψιν, Αναγνωσθείσα εν τη εταιρία ο Ελληνισμός την 13ην Μαΐου 1893*, Αθήνα 1893. Η ομιλία δια-

ρα του συλλόγου για σύσταση «Εθνικού Δραματικού Θιάσου», το 1883, δεν ευοδώθηκε, αλλά πιθανά λειτούργησε ως ένα επιπλέον κίνητρο για τη συσπείρωση των επαγγελματιών ηθοποιών, οι οποίοι δραστηριοποιούνται για τη συγκρότηση του πρώτου σωματείου τους, την ίδια εποχή.[98] Η συνολική εικόνα πάντως, δεν μας επιτρέπει να αναθεωρήσουμε το συμπέρασμα της *Εφημερίδος*: «Η απόπειρα του Εθνικού Συλλόγου εναυάγησεν ως ήτο επόμενον. [...] Διά να δημιουργηθή επί των βάσεων της αληθούς τέχνης το ελληνικόν θέατρον [...] απαιτείται μακρά και λελογισμένη εργασία και δαπάνη ου σμικρά και κόποι πολλοί και σύμπραξις προσφυής της δημοσίου και ιδιωτικής ενεργείας. Ως απλήν φιλοδραματικήν εταιρίαν δυνάμεθα ν' ανεχθώμεν τον Εθνικόν Σύλλογον υπό τον όρον της βελτιώσεως της διδασκαλίας των μαθητευομένων του. Αλλ' ως δημιουργόν του εθνικού θεάτρου δεν δυνάμεθα να τον αναγνωρίσωμεν διότι δεν παρέχει προσόντα και εχέγγυα επαρκή».[99]

Ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία του Εθνικού Δραματικού Συλλόγου ανοίγει τη διετία 1887-1889, την περίοδο, που ένα βαθύ ρήγμα χωρίζει τους ερασιτεχνικούς κύκλους, καθώς θα πρέπει να αποφασίσουν σε ποια γλώσσα -του αρχαίου πρωτοτύπου ή της μετάφρασης- θα δοθούν οι παραστάσεις της αναβίωσης του αρχαίου δράματος.[100] Ο σύλλογος σε αυτή τη φάση ταυτίζει την πατριωτική του αποστολή με την αφοσίωση στη γλώσσα των κλασικών τραγωδιών, του *Φιλοκτήτη* και της *Αντιγόνης*, όπως μας την παρέδωσε η δοξασμένη πένα του Σοφοκλή.[101] Όταν και ετούτη η περιπέτεια δεν θα έχει αίσιο τέλος, όχι μόνο δεν θα αναθεωρήσει τους στόχους που υπαγορεύουν τη δράση του, αλλά θα επιστρέψει με ακόμα μεγαλύτερη επιμονή στα ιστορικά δράματα του Α. Αντωνιάδη, καθώς ο εθνικιστικός προσανατολισμός βρίσκει νέα ερείσματα όσο δυναμώνουν οι προσδοκίες για την απελευθέρωση της Μακεδονίας.[102] Τα μεγαλοϊδεατικά οράματα παραμένουν το σταθερό ιδεολογικό υλικό της δραματουργίας του διαχρονικού στυλοβάτη του Εθνικού Δραματικού Συλλόγου, του Α. Αντω-

φωτίζει σε πολλά σημεία τους λόγους για τους οποίους ο ηθοποιός στάθηκε ένας από τους πιο πιστούς υποστηριχτές του Εθνικού Συλλόγου. Ο Αρνιωτάκης τάσσεται εναντίον της «ξενοκρατίας και ξενολατρείας [...] της πολυτέλειας και του ψευδοπολιτισμού» και διακηρύττει την ανάγκη «ανόρθωσις του εθνικού φρονήματος και απλοποίησις των πάντων συμφώνως προς τας εθνικάς παραδόσεις», ό. π., σ. 7. Σε ότι αφορά στην καλλιέργεια της υποκριτικής τέχνης, ο Αρνιωτάκης υποστηρίζει ότι οι Έλληνες ηθοποιοί πρέπει να διδαχτούν από Έλληνες «πεπειραμένους διδασκάλους» και όχι ξένους αξιωματούχους, εντός και όχι εκτός ελληνικών συνόρων, ενώ οι «υπάρχοντες ηθοποιοί έσονται αναντηρρήτως ο πυρήν ο χρησιμεύων εις την άμεσον λειτουργίαν του θεάτρου», ό. π., σ. 21-22.

[98] *Παλιγγενεσία*, 13-9-1883 και *Εστία*, 25-9-1883: Σαράντα επαγγελματίες ηθοποιοί, ανάμεσά τους και ο Μ. Αρνιωτάκης, συγκροτούν τον πρώτο «Σύνδεσμο Ελλήνων Ηθοποιών».

[99] *Εφημερίς*, 10-12-1883.

[100] Η δραστηριότητα του Εθνικού Δραματικού Συλλόγου τη διετία 1887-1889, εξαντλείται αποκλειστικά στο πεδίο της αναβίωσης του αρχαίου δράματος στη γλώσσα του πρωτοτύπου, βλ. Κ. Ριτσάτου: «Το μεγάλο δίλημμα της ερασιτεχνίας στα τέλη της δεκαετίας του 1880: εξευρωπαϊσμός ή αρχαϊσμός», στον τόμο: *Η συμβολή του Α. Ρ. Ραγκαβή στην ανάπτυξη του νεοελληνικού θεάτρου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Ρέθυμνο 2004, σσ. 668-692.

[101] Η παράσταση του *Φιλοκτήτη* δίνεται στις 30-11-1887 και επαναλαμβάνεται στις 17-12 του ίδιου έτους, και μια νέα πρεμιέρα με διαφορετική διανομή δίνεται στις 23-10-1889. Η *Αντιγόνη*, δίνεται στις 22-10-1888, στο νέο θέατρο Αθηνών, βλ. Κ. Ριτσάτου: ό. π., σσ. 668-692.

[102] Ο *Σκενδέρμπεης*, ο *Κατσαντώνης*, ο *Οδυσσεύς Ανδρούτσος*, ο *Κρίσπος*, και *Ο πυροπολητής Κανάρης*, είναι τα έργα του Αντωνιάδη που ανεβάζουν οι μαθητές του Εθνικού Δραματικού Συλλόγου, από το 1890-1893. Στα χρόνια 1894-1895, δεν εντοπίστηκαν παραστάσεις του συλλόγου, και το πιθανότερο είναι ότι από δω και στο εξής, η δραστηριότητά του απορροφάται από την «Εταιρεία υπέρ της Διδασκαλίας Αρχαίων Δραμάτων», που εμφανίζεται το 1895, με πρωτεργάτη τον Γ. Μιστριώτη.

νιάδη. Επιπλέον ο συγγραφέας δραματοποιεί επίμονα, πρόσωπα και γεγονότα της Μακεδονικής ιστορίας (*Φίλιππος ο Μακεδών, Δημήτριος ο Μακεδών, Φίλιππος και Ολυμπιάς*), ή του ευρύτερου βαλκανικού τοπίου (*Σκεντέρμπεης, Μαυρογένης ο ηγεμών της Βλαχίας*), εκφράζοντας παραδειγματικά τις ιδεολογικές κατευθύνσεις μιας μερίδας της νεοελληνικής κοινωνίας.[103]

[103] Σχετικά με το συγκεκριμένο τύπο ιστορικής τραγωδίας και την εντατική του καλλιέργεια κατά την περίοδο της εθνικής αφύπνισης των Βαλκανικών λαών, βλ. Β. Πούχνερ: «Η ιστορική τραγωδία», στον τόμο: *Η ιδέα του εθνικού θεάτρου στα Βαλκάνια του 19ου αι. Ιστορική τραγωδία και κοινωνιοκριτική κωμωδία στις εθνικές λογοτεχνίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης*, Αθήνα 1993, σσ. 133-163. Ειδικά για τη δραματοποίηση του θρύλου του Σκεντέρμπεη, βλ. του ίδιου μελετητή: «Ο Σκεντέρμπεης στην ευρωπαϊκή και βαλκανική δραματουργία», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 27, 1985, σσ. 139-215.